

Історико-бібліографічна серія

Н.М. ДЕМИДЕНКО

Петро Іванович Прокопович (1775-1850) – патріарх вітчизняної

бджільницької науки, видатний педагог, богослов:

новий погляд на долю і творчість

Суми
Університетська книга
2018

УДК 638.1:929:061 «1775/1850» Прокопович
ББК 46.91
П 80

Рекомендовано до друку вченою радою
 вченою радою Сумської філії
 Харківського національного університету внутрішніх справ
 09 грудня 2015 р. (протокол № 12)

Рецензенти:

А.П. Коцур, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України;

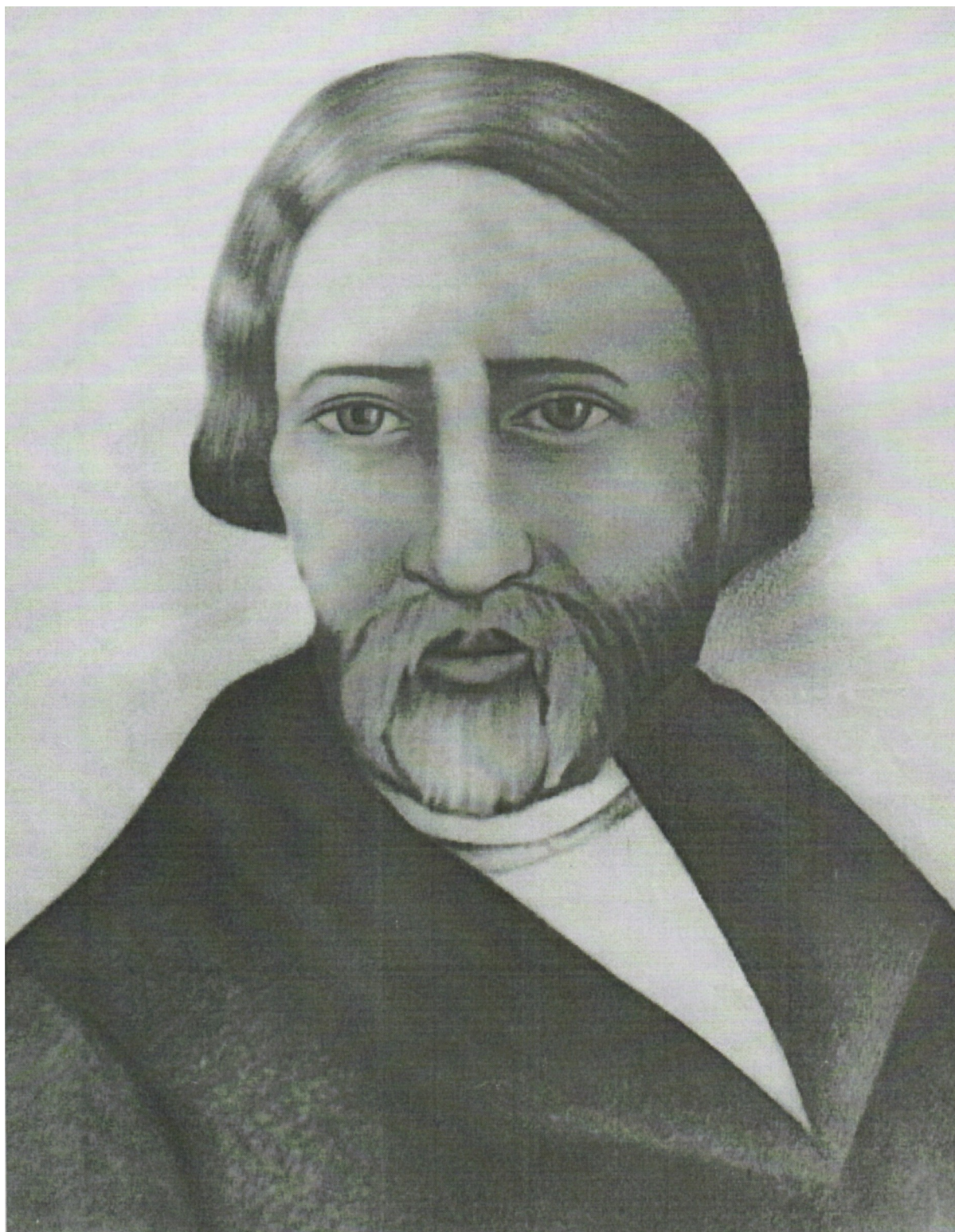
С.С. Падалка, провідний співробітник інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор

За науковою редакцією
 академіка НААН, директора ННГСБ НААН, керівника Центру історії аграрної науки, освіти та техніки НААН **В.А. Вергунова**

Демиденко Н.М. Петро Іванович Прокопович (1775-1850) – патріарх вітчизняної бджільницької науки, видатний педагог, богослов: новий погляд на долю і творчість: монографія / НААНУ, НСГТБ; за наук. ред. В.А. Вергунова. – К, 2015. – 228 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»)

Видання висвітлює основні етапи життя, науково-дослідної та педагогічної діяльності відомого вітчизняного вченого-практика бджільницької галузі П.І. Прокоповича. Він є автором епохального відкриття, яке послужило водорозділом між «диким» та раціональним бджільництвом – втулкового вулика, фундатором першої в Російській імперії та Східній Європі школи бджільництва (1828-1853), яку сучасні історики вважають однією з перших сільськогосподарських шкіл на теренах Наддніпрянщини. П.І. Прокоповичу вдалося створити показове науково-дослідне господарство, де було вперше започатковано проведення системних галузевих дослідів. Не менш актуальною є його винахідницька, просвітницька, богословська діяльність.

Монографія розрахована для науковців, істориків науки і техніки, аспірантів, усіх, хто цікавиться історією та культурою України, історією вітчизняної аграрної науки.

«Все добрые человеческие познания, дела и намерения имеют успех от Божей благодати или благословения Божьего»

(П. И. Прокопович)

ВІД НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

У світовій історії науки знайдеться не так вже й багато особистостей, які зробили стільки корисного для подальшого розвитку тієї чи іншої галузі, як видатний учений і практик, педагог, самобутній письменник, богослов Петро Іванович Прокопович. Він став фундатором першої в Російській імперії та Східній Європі школи бджільництва (1828-1853), яку сучасні історики вважають однією з перших сільськогосподарських шкіл на теренах Наддніпрянщини, де було запроваджено вітчизняну агрономічну освіту.

Учений-експериментатор, надзвичайно вимоглива до себе людина, вважаючи свої знання далекими від досконалості, не поспішав оприлюднювати результати власних досліджень, остаточно не переконавшись у правильності своїх висновків на практиці. Тому першу статтю «Про бджільництво» друкує в «Земледельческом журнале» лише через 27 років після початку своєї дослідницької і практичної діяльності, ще раз підкреслюючи, що «...всякое познание его проистекало из непрерывных наблюдений повторяемых опытов».

Багатогранність таланту блискучого вченого, безмежно відданого справі дослідника, людини з активною життєвою позицією, водночас здатної до самозаглиблення й усамітнення, забезпечило П.І. Прокоповичу високу наукову продуктивність, результатом якої стали всесвітньо відомі відкриття, що дали змогу вирішувати практичні проблеми бджільництва. Зокрема, конструкція рамкового (втулкового) П.І. Прокоповича у 1814 р. дала змогу вперше в історії бджільництва здійснювати раціональний догляд за бджолами. Одним із перших він організовував спеціальне дослідне поле при школі та започаткував у великих масштабах посіви медоносних рослин поблизу своїх пасік. Шляхом спостережень і досліджень він виявив спосіб захисту й лікування бджіл від небезпечної інфекційної хвороби бджіл – гнильцю, який полягав у зміні вулика і утриманні бджіл від їжі дві доби. Запропонував надійний метод зимівлі бджолиних сімей в опалювальних

омшаниках, що дозволяло успішно перезимувати навіть слабким сім'ям із найменшою втратою меду. Визначив та описав види бджолиних маток і дав практичні рекомендації щодо їх утримання.

Наполегливо працюючи розумово і фізично, вивчивши різні складові природознавства і критично проаналізувавши погляди визнаних учених у галузі бджільництва, П.І. Прокопович створив власну науку про бджіл, засади якої підтверджував багаторічною практикою на своїй пасіці, найбільшій за всю історію розвитку галузі. Пасіку П.І. Прокоповича небезпідставно називають першою дослідною лабораторією, де започатковано проведення системних галузевих дослідів. Наукова школа П.І. Прокоповича мала визначальний вплив на розвиток раціонального бджільництва у світі й була «...тим маяком, світлом в пасічницькому світі, що яскраво світив і показував певний шлях пасічникам».

Попри твердження багатьох дослідників про знищення П.І. Прокоповичем своїх рукописних праць, монографія містить глибокий аналіз його багаторічного творчого спадку та посилання на окремі маловідомі праці П.І. Прокоповича із збереженням їх змісту та форми.

В.А. Вергунов,

*Академік НААН,
директор ННСГБ НААН,
керівник Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки НААН*

ПЕРЕДМОВА АВТОРКИ

Для українців бджільництво - це не просто промисел. Ця романтично-прикладна галузь є невід'ємною частиною української історії. Захоплюються бджільництвом, за словами Петра Прокоповича, як правило, «особливі люди - розумні від природи, які відрізняються від інших добропорядністю, кмітливістю ...». До таких «особливих» належав і сам П.І.Прокопович, який не лише здійснив геніальні відкриття, а й зумів їх популяризувати.

Понад 60 статей П.І. Прокоповича, надрукованих у першій половині XIX ст. у часописах Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, викладених в оригінальній, образній літературній формі, успішно переконували сучасників у доцільності ведення цієї прибуткової і разом з тим - вельми благородної справи. Багато хто починав займатися бджільництвом, завдячуючи прочитаним науковим статтям Прокоповича, бо автор знаходив необхідні аргументи як для романтиків так і для прагматиків. Для деякого публікації П.І. Прокоповича стали поштовхом до системної наукової діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють здебільшого Конотопський повіт Чернігівської губернії (село Пальчики та село Митченки), звідки після 25 річного віку П.І. Прокопович практично не виїздив. Хронологічні межі дослідження охоплюють роки життя та діяльності П.І. Прокоповича (1775-1850). Разом з тим, при відображенні багатьох аспектів проблеми, використано факти, що відбувалися раніше або пізніше зазначеного періоду.

У вступному слові зазначу про певну специфіку монографії, яка полягає в об'ємному цитуванні першоджерел (докладний огляд джерельної бази цього дослідження див. у першій частині). Такий підхід є свідомим, бо люба довільна інтерпретація спеціальних термінів, вживаних у XVIII – першій половині XIX ст. могла би бути неточною. Подання першоджерел дає точну характеристику і можливість вести фахову дискусію, бо цитати «говорять самі

за себе». Цитування публікацій П.І. Прокоповича мовою оригіналу дає можливість: по-перше, дотримуватись делікатності у авторських інтерпретаціях; по-друге оцінити красномовство вченого-подвижника, який був ще й талановитим письменником; по-третє відчувати по-справжньому ауру і неповторний дух тієї епохи. Окрім того, враховуючи, що в наш час ми звикли книги не читати а лише їх «перегортати», то нехай Читач, «перегортаючи», зупиниться принаймні на найціннішому, що є у цьому виданні – на цитатах з першоджерел, більшість із яких є важкодоступними для широкого загалу .

Безумовно, не всі процитовані першоджерела можна вважати бездоганно об'єктивними. Адже деякі з них, зокрема ті, що стосуються життєпису П.І. Прокоповича, засновані на народній пам'яті. Та відомо, що історію вивчають не лише за документами, а й за переказами, легендами. Зібрані перекази потребували ретельного порівняльно-історичного та ретроспективного вивчення. При збереженні термінології того часу, аналіз джерел здійснено з урахуванням сучасної науки.

Складність у роботі, яка доходила інколи до відчаю, полягала у тому, що у 1879 році був знищений архів П.І.Прокоповича, а у 20-і роки ХХ століття розпорошена і безслідно втрачена ще певна кількість цінних документів, а у сучасних дослідженнях присутня велика кількість протиріч щодо життєпису вченого. Тому протягом п'яти років поступово, як мозаїкою, на основі ретельних пошуків комплексу джерел викладався портрет Петра Прокоповича, все більше й більше дивуючи своєю неосяжною глибиною мудрості та інтуїції, гармонією земного і небесного.

Насамкінець, за доброю науковою традицією, хочу подякувати своєму науковому керівнику, академіку НААН Віктору Вергунову, який у різний спосіб сприяв мені на шляху наукового пізнання і без якого б цієї книги не було.

ЧАСТИНА 1

ВСТУПНА

*«Хто скупно сіє, той скупно й жатиме,
а хто сіє щедро, той щедро й
жатиме»*

(Друге послання св. апостола Павла до коринтян (9:6)

1.1. Історіографія проблеми: хто, коли досліджував життєпис та творчу спадщину П.І. Прокоповича

Мабуть, щодо життя й діяльності жодного з учених, що творили на українських землях, не існує скільки переказів і легенд, загадок і домислів, як про П.І. Прокоповича. Певною мірою це пов'язано з відсутністю повноцінного архіву вченого та тим, що самотній учений-бджоляр мав також мужність нетипово прожити й особисте життя за власним, вільним від громадської думки вибором.

Проаналізувавши праці, що безпосередньо чи побіжно висвітлюють життєвий і творчий шлях П.І. Прокоповича, їх умовно можна розділили на три групи: історіографія 1828-1917 рр.; історіографія радянського періоду (1918-1991 рр.); новітня історіографія (1992-2011 рр.).

Важливою першоосновою для вивчення біографії і творчої діяльності видатного вченого-бджоляра є спогади та статті О.І. Покорського-Жоравко (1813-1874), сучасника П.І. Прокоповича, одного із перших істориків українського бджільництва, який часто відвідував дослідну пасіку П.І. Прокоповича. В «Биографическом очерке П.И. Прокоповича», опублікованому в 1876 році, О.І. Покорський-Жоравко писав, що все, що дійшло до нас із творів П.І. Прокоповича є прикладом глибокого вміння

вникати в головну суть ще не досліджених фактів, надзвичайної логічності висновків, ретельності спостережень та оригінальності викладу¹.

За дорученням департаменту землеробства Міністерства державних маєтностей О.І. Покорський-Жоравко підготував огляд розвитку бджільництва в Росії. Результати вивченого опублікував у статті «Очерк исторического обзора развития пчеловодства в России» (1843р.), яка стала першою ґрунтовною працею, що поклала початок історичному вивченню бджільництва в державі².

У статті автор відводить важливу роль діяльності вченому-практику із Чернігівської губернії П.І. Прокоповичу, зазначаючи, що саме йому належить започаткування організації бджільництва на базі глибоких наукових знань.

На основі побаченого і вивченого у «творчій лабораторії» П.І. Прокоповича, О.І. Покорський-Жоравко написав також книгу «Опис російського догляду за бджолами», яка була надрукована у 1841 році німецькою мовою (Додаток А). У книзі розповідається про систему бджільництва П.І. Прокоповича та про будову втулкового вулика з рамками (представлені детальні креслення рамкового вулика П.І. Прокоповича). У цьому ж році аналогічний матеріал був опублікований у журналі французького політехнічного товариства, яке заснувало спеціальну майстерню для виготовлення втулкових вуликів. Свідченням авторитету українського вченого-практика є видання книги «Добрый бджоляр Петро Прокопович» (1860) польською мовою у Варшаві (Додаток Б).

Характеризуючи діяльність П.І. Прокоповича, дослідники особливу увагу приділяли його школі, котра слугувала прикладом впровадження передових технологій у бджільництві, городництві, садівництві, квітникарстві. Починаючи з 1829 року у часописі «Земледельческий

¹ Покорский-Жоравко А. И. Биографический очерк П. И. Прокоповича / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1876. - Т. 11. - С. 432.

² Покорский-Жоравко А. И. Очерк исторического обзора развития пчеловодства в России/А. И. Покорский-Жоравко.– СПб., 1843.-72 с.

журнал» про діяльність школи П.І. Прокоповича друкувались багаточисельні схвальні відгуки М.П. Вишневенського³, В.Л. Волконського⁴, К.І. Гудовича і А.С. Кайсарова⁵, М. Коренева⁶ [117], Г. Глінки⁷ [175], П. Ляліна⁸. Наприклад, Г. Глінка у своїй статті засвідчував, що випускник школи П.І. Прокоповича врятував бджіл на його пасіці від інфекційної хвороби – гнильцю. Замінивши багатьох маток у вуликах, як цього навчав П.І. Прокопович, отримав додатково 26 бджолиних роїв, у результаті чого отримали на 13 пудів 26 фунтів меду більше, ніж у попередні роки. У своїй статті Г. Глінка писав: «Я вменяю себе в обязанность пред почтенным Обществом сельского хозяйства принести мою сердечную и душевную благодарность Почтенному Петру Ивановичу Прокоповичу за обучение моего ученика»⁹.

Я. Подгорський, описуючи успіхи діяльності пасіки протоієрея С. Мураховського у м. Іванові у 1881 році зазначає, що високий прибуток на пасіці залежить головним чином не від природних умов, а від наукових підходів учнів П.І. Прокоповича до організації ведення бджільницької справи.

Секретар Московського Імператорського сільськогосподарського товариства С.О. Маслов друкував у «Земледельческом журнале» подяки

³ Отзыв о школе пчеловодства, присланный в Императорское Московское общество сельского хозяйства от Помещика Екаторенославской Губернии, Верхнеднепровского уезда, Майора и кавалера Вишневенского // Земледельческий журнал. - 1833. - № 3. - С. 446-450.

⁴ Отзыв о школе Пчеловодства, учрежденной Г. Прокоповичем Князя В. П. Волконского // Земледельческий журнал. - 1833. - № 5. - С. 761-765.

⁵ Отзывы графа К. И. Гудовича и Действительного члена Общества А. С. Кайсарова о Школе пчеловодства Г. Прокоповича // Земледельческий журнал. -1830. - № 29. - С. 377-378.

⁶ Коренев А. Отзыв о Школе Г. Прокоповича / А. Коренев // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. - С. 439-442.

⁷ Отзыв о школе пчеловодства Господина Прокоповича Господина Глинки // Земледельческий журнал. - 1835. - № 1. - С. 156-158.

⁸ Лялин П. Личное обозрение школы пчеловодства, открытой господином Прокоповичем и несколько мыслей о самом пчеловодстве / П. Лялин // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. - С. 425-446.

⁹ Отзыв о школе пчеловодства Господина Прокоповича Господина Глинки // Земледельческий журнал. - 1835. - № 1. - С. 157.

П.І. Прокоповичу за його плідну наукову діяльність, популяризацію своїх досягнень серед широкого кола співвітчизників, схвально відгукувався про морально-релігійне виховання в школі та закликав інших наслідувати досвід вченого і педагога із Чернігівщини¹⁰.

С.О. Масловим був також підготовлений некролог П.І. Прокоповича, надрукований в «Журнале сельского хозяйства и овцеводства» (1850 р.)¹¹.

Характеристики діяльності П.І. Прокоповича можна знайти і в «Записках Императорского общества сельского хозяйства Южной России». Так, у 1862 році почесний член цього товариства Д.Є. Остен-Сакен в статті «Пчеловодство в с. Пальчиках» писав про свої враження про організацію дослідної справи на пасіці П.І. Прокоповича: *«Трудно предполагать, чтобы наука о пчеловодстве, после той степени, на которую поставлена она Прокоповичем, могла еще во многом усовершенствоваться...»*¹². Автор статті висловлював гордість, що, завдякуючи досягненням П.І. Прокоповича в галузі бджільництва, Росія хоч в одній галузі сільського господарства випередила найпередовіші країни Європи.

Позитивну характеристику науковій спадщині П.І. Прокоповича надає О. Астаф'єв, надсилаючи її науковому секретарю Московського сільськогосподарського товариства. В ній він стверджує, що П.І. Прокопович заклав міцний фундамент розвитку вітчизняної бджільницької науки і закликає не допустити занепад створеного П.І. Прокоповичем. У книгах В. Краузе (1860р.)¹³, та М. Карасевича (1866)¹⁴

¹⁰ Маслов С. О. О всенародном распространении грамоты в России на христианско-нравственном основании / С. О. Маслов.—М., 1859.—С. 23; Маслов С. О. О пользе нравственного воспитания в Школе Пчеловодства / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. — 1835. - № 2. — С. 281-292; 142. Маслов С. О. О школе пчеловодства / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. - 1833. - № 3. — С. 462.

¹¹ Маслов С. О. Некролог П. И. Прокоповича / С. О. Маслов // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. — 1850. - № 5. — С. 133-148.

¹² Остен-Сакен Д.Е. Пчеловодство в с. Пальчиках / Д.Е. Остен-Сакен // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, янв., 1862 . - С. 501.

¹³ Краузе В. Руководство к теоретическому и практическому пчеловодству / В. Краузе. — М. : Изд. книгопродавца А. И. Глазунова. - 1860. — 407 с.

¹⁴ Карасевич Н. Л. Естественная история пчелы и главные правила пчеловодства / Н. Л. Карасевич. — СПб. : Тип. В. Безобразова, 1896. — 292 с.

надається детальна характеристика рамкового вулика П.І. Прокоповича з переліком його переваг у порівнянні з іншими.

А.О. Селиванов в історичному нарисі «Развитие пчеловодства в России» (1896 р.), даючи вичерпну характеристику діяльності П.І. Прокоповича, наголошує, що школа П.І. Прокоповича зіграла особливе значення для підготовки спеціалістів бджільницької галузі, а багаточисельні статті вченого - *«поразительные по своей верности и новости замечания и наблюдения»*¹⁵.

Вагомий внесок у популяризацію вчення П.І. Прокоповича вніс кращий його учень, «навчитель грамоти і репетитор пасічництва при школі Прокоповича», а після смерті вченого її керівник - С.П. Великдан. Він ще при житті П.І. Прокоповича в «Земледельческом журнале» друкував щорічні звіти про діяльність школи бджільництва¹⁶.

Продовжуючи справу П.І. Прокоповича, опублікував понад 50 статей, серед яких були і статті наставника, котрі вчений не встиг надрукувати за життя¹⁷. Також друкував статті, присвячені біографії та внескові П.І. Прокоповича у бджільницьку науку¹⁸.

Ім'я П.І. Прокоповича було внесене до всіх енциклопедичних універсальних та галузевих видань кінця XIX, поч. XX ст. Так, стаття про

¹⁵ Селиванов А.О. Развитие пчеловодства в России: исторический очерк /А.О. Селиванов. – С.-Петербург: Типография К. Пентковского. – 1896. – С. 43.

¹⁶ Великдан С. П. Звіт про стан і діяльність школи бджільництва у 1857 р. / С. Великдан ; [перекл. з рос. В. Д. Зуя] // Пасіка. – 2003. - № 2. – С. 24–26; Великдан С. П. Отчет о состоянии действий школы пчеловодства Прокоповича в 1872 году / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1874. - Т. 2. – С. 498; Великдан С.П. Отчет о состоянии школы пчеловодства Прокоповича в 1851 году / С. П. Великдан // Черниговские губернские ведомости. – 1852. - № 23. – С. 22-23

¹⁷ Великдан С. П. О медоносных растениях «Синяк» / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1876. – Т. 2. – С. 101-107; Великдан С. П. О потере пчел от худого содержания их зимою / С. П. Великдан // Земледельческий журнал. - 1838. - № 5. – С. 300-308; Великдан С. П. Примечание на статью о совершеннейшем улье, называемом линейным / С. П. Великдан // Земледельческая газета. – 1849. - № 40. - С. 517-518; Великдан С. П. Читания в школе пчеловодства о пчелином воровстве / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1856. – Т. 4. - С. 48-74.

¹⁸ Великдан С. П. Петро Іванович Прокопович / С. П. Великдан ; [переклад В. Д. Зуя] // Пасіка. - 1998. - № 1. – С. 26-27. Аветисян Г. А. Пчеловодство: учебн.пособие / Г. А. Аветисян. – М. : Колос, 1965. – 285 с.

П.І. Прокоповича, як видатного діяча сільськогосподарської науки царської Росії надається у Материалах для истории научной и прикладной», виданої у Москві у 1891 р.

У виданні надається біографічна довідка засновника школи бджільництва на хуторі Пальчики, поблизу Батурина. Необхідно зауважити, що укладач збірника А. Богданов помиляється, вказуючи, що П.І. Прокопович, *«сын бывшего в с. Мытченках протоиерея из дворян, с 1799 г. начал заниматься пчеловодством и посвятил себя ему как науке, скончался 1850 года марта 22-го 70-и лет от роду»*¹⁹. За офіційними даними П.І. Прокопович (1775-1850) помер не на 70-у, а на 75-у році життя.

У енциклопедичному словнику Ф.А. Бракгаузе та І.А. Ефрона (1898 р.) вказується про П.І. Прокоповича як про організатора першої в Росії школи бджільництва. Вказується, що запозичувати досвід раціонального ведення бджільництва до вченого з Чернігівщини приїздили з усієї Малоросії, починаючи з 1808 р.²⁰.

В «Иллюстрированном сельскохозяйственном словаре», що вийшов у Києві (1895 р.), у розділі «Деятели русского сельского хозяйства» надаються біографічні дані П.І. Прокоповича. В «Русском биографическом словаре» (1910р.), що вийшов за сприяння Імператорського російського історичного товариства, надрукована біографія П.І. Прокоповича як першому російському бджоляру-теоретику і видатному практику, який проводив дослідження, що дали *«возможность сделать несколько полезных открытий в искусстве пчеловодства, а впоследствии и возвысить его на степень науки»*²¹.

¹⁹ Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии и соприкасающимся с нею отраслям знания (1850-1888) / Сост А. Богданов. – Т.3. – М.: Типо-литография И. Кушнарева, К. Пименова. – 1891. – С. 37-40.

²⁰ Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Типолитограф. И. А. Эфрона, 1898. – Т. 25. - С. 389.

²¹ Русский биографический словарь, издан под наблюдением председателя Русского исторического общества А.А. Половцева. – С.- Петербург: Типография Императорской академии наук, 1910. – С.36.

А. Комарницький у своїй книзі «О пчеловодстве как христианско-народном промысле в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности», виданої в Одесі у 1856р., широко висвітлює успіхи учнів школи П.І. Прокоповича: *«По отзывам управляющих Палатами они значительно содействуют, во многих губерниях, развитию и улучшению пчеловодства. Доказательством тому служит, что в настоящее время, почти везде, где только заводится или распространяется пчеловодство, главными при сем деятелями являются бывшие ученики школы Прокоповича»*²². У своїй книзі А. Комарницький подає надзвичайно цікаве повідомлення, яке має зацікавити і сучасних фахівців: *«которым стоит заняться нашим натуралистом, ветеринарам скотоводам, - именно что в окружении больших пасек не бывает скотского падежа»*²³.

Важливим джерелом для вивчення бібліографії творчої спадщини П.І. Прокоповича є «Указатель статей по пчеловодству с 1741 по 1890 год» як додаток до «Русского пчеловодного листка», що вийшов у 1890 році у Санкт-Петербурзі. Укладач покажчика І.Є. Шавров в передмові зазначає, що вітчизняна література з бджільництва у Росії почала *«появляться со времен известного П.И. Прокоповича в периодических изданиях по сельскому хозяйству»*²⁴. До П.І. Прокоповича, за визначенням І.Є. Шаврова, у Росії була лише перекладна література. До покажчика включені понад 70 джерел, що висвітлюють діяльність П.І. Прокоповича.

О. Андріяшев у своїй брошурі «О системах или методах пчеловодства как в рамочных ульях так и в дуплянках» розповідає про дискусію, розгорнуту на з'їзді бджолярів (Київ, 1887 р.), під час якої 200 пасічників виступили проти роєбійної системи, визнаючи вірним твердження

²² Комарницкий А. О Пчеловодстве как христианско-народном промысле в России, вообще, и в Новороссийском крае в особенности / А.О.Комарницкий. – Одесса: Типография Франкова и Нитче. – 1856. – С.34.

²³ Там само, с. 36.

²⁴ Шавров И.Е. Указатель статей по пчеловодству с 1741 по 1890 год. Приложение к журналу «Русский пчеловодный листок». – С.-Петербург, 1890. – С.1.

П.І. Прокоповича, що при роєбійній системі бджолярі є ворогами своїх пасік. Лише 3 делегати з'їзду виступили в підтримку роєбійної системи²⁵.

Вагомим доповненням у висвітленні раціональних методів бджільництва вченого є видання священника з Харківської губернії о.Олексія (Юшкова)²⁶.

Одним із перших дослідників біографії П.І. Прокоповича кінця ХІХ, поч. ХХ ст. був краєзнавець В. Різниченко. Він є автором декількох брошур, присвячених біографії і діяльності П.І. Прокоповича²⁷. За оперативність виходу і невеликий об'єм видання В. Різниченка називали книгами - «метеликами».

У періодичних виданнях того часу друкувалась низка статей, присвячених геніальному бджоляру. Так, у 1910 році 4, 5, 6 і 7-й номери «Русского Пчеловодного листа» повністю були присвячені діяльності П.І. Прокоповича.

Висвітлює діяльність П.І. Прокоповича ґрунтовна праця з історії бджільництва - «Летопись русского пчеловодства», видана головою Пензенського товариства бджільництва В.П. Поповим. В ній у хронологічній послідовності викладені всі події, що стосуються розвитку вітчизняного бджільництва за 1 000 років (з 912 р. по 1912 р.). Автор «Літопису» зазначає, що висвітлення питань бджільництва у «Земледельческом журнале» та в «Журнале Сельського Хазяйства и Овцеводства», було започатковане *«преимущественно статьями*

²⁵ Андрияшев А. О системах или методах пчеловодства как в рамочных ульях так и в дуплянках/ А. Андрияшев. – К. Изд-во южно-русского общества пчеловодства: Типография И. Соколова, 1898. – 23 с.

²⁶ Юшков А. Новейшая пасечная практика / А. Юшков // Труды Императорского Экономического общества. – 1876. - Т. 1. - С. 472- 477.

²⁷ Ризниченко В. Прокопович П. И. (страничка из истории отечественного пчеловодства) / В. Ризниченко // Черниговская земская неделя. - 1914. - № 46. – С.8; *Ризниченко В.* Батуринське пасічництво (сторінка з історії українського пасічництва) / В. Ризниченко. – К. - 16 с.; *Ризниченко В.* До вшанування пам'яті П. І. Прокоповича / В. Ризниченко // Українське пасічництво. – 1917. - № 14. – С. 56-58; *Ризниченко В.* Допоки бринить бджола / В. Ризниченко // Сільські вісті. - 1991. - № 10 (15 січня). - С. 2; *Ризниченко В.* Петро Прокопович (3 нагоди 150 річчя з часу народження) / В. Ризниченко. – К: Друкарня південно-Західних залізниць. – 1926. – 16 с; *Ризниченко В.* Петро Прокопович - батько українського раціонального бджільництва / В. Ризниченко // Земляки, достопам'ятні уродженці землі Конотопської. – К., 1916. – С. 2.

П.И. Прокоповича »²⁸. В «Летописи русского пчеловодства» є згадка про діяльність П.І. Прокоповича на с.15; с.19; с.20; с.22; с.28; с.31; с.31; с.34.

Діяльність П.І. Прокоповича обговорювалась на III з'їзді Всеслов'янського бджолярського товариства, що проводився у 1912 році, де В.О. Плющинський зачитав доповідь «Хто був першим винахідником рамкового вулика». Підсумовуючи сказане, доповідач наголосив, що 50-літня діяльність П.І. Прокоповича мала не лише наукове, а й державне значення²⁹.

У 1866 році у Москві за підтримки товариства сільського господарства вийшла книга «Прокопович П.И. Школа пчеловодения или практическое руководство к изучению жизни пчел и правильному рациональному уходу за ними», укладачем якої був М. Новлянський. У 1874 році книга витримала друге видання³⁰.

На адресу укладача М. Новлянського звучала критика, зокрема від О. Бутлерова, за ніби не відповідність викладеного у книзі методам П.І. Прокоповича. Ретельне вивчення змісту книги автором дисертаційного дослідження довело безпідставність критики, бо головні питання з догляду за бджолами, а саме: утворення роїв³¹, зимівлі бджіл³², вирощування медоносів³³, лікування бджіл від гнильцю³⁴ повністю відповідають вченню П.І. Прокоповича. Книга зберігається у науковій бібліотеці Харківського університету ім. В.Н. Каразіна.

²⁸ Попов В.П. Летопись русского пчеловодства (с 912 до 1912 г) / В.П. Попов. – Пенза. – 1913. – С.20.

²⁹ Плющинский В. О. Кто был первым изобретателем рамочного улья : доклад на III съезде Всеславянского пчеловодного общества / В. О. Плющинский // Пчела. – 1913. - № 1. – С. 7-15.

³⁰ Прокопович П. И. Школа пчеловодения или практическое руководство к изучению жизни пчел и правильному рациональному уходу за ними / под ред. М. Новлянского. – М. : Изд. книготорговца Д. И. Преснова, 1874. – 231 с.

³¹ Там само, с. 215.

³² Там само, с. 266.

³³ Там само, с. 116.

³⁴ Прокопович П. И. Школа пчеловодения или практическое руководство к изучению жизни пчел и правильному рациональному уходу за ними / под ред. М. Новлянского. – М. : Изд. книготорговца Д. И. Преснова, 1874. – С. 272.

Таким чином, проаналізувавши матеріали друкованих видань 1828-1917 рр., можна зробити висновок, що для них характерним є висвітлення здебільшого результатів досліджень, що проводились на дослідній пасіці школи П.І. Прокоповича та аналізу впровадження на власних пасіках досвіду видатного вченого-практика.

Одним із перших ґрунтовних видань з історії бджільництва *радянської доби* є книга О.Я. Курочкіна, яка побачила світ у 1922-у році (перевидана у 1991 р. без змін)³⁵.

О.Я. Курочкін перекладає підручник німецьких авторів, додавши розділ з історії розвитку бджільництва в Росії. Автор зазначав, що *«по-справжньому відродженню у нас бджільництва ми зобов'язані знаменитому, але, нажаль, маловідомому українському бджоляру П.І. Прокоповичу, якого потрібно вважати батьком російського раціонального бджільництва»*³⁶.

О.Я. Курочкін називає серед найбільших заслуг П.І. Прокоповича його активну діяльність з підготовки наукових публікацій, відзначаючи також, що до П.І. Прокоповича у Росії друкувалась лише перекладна література. Перелічивши всі заслуги П.І. Прокоповича перед наукою, О.Я. Курочкін вказує на неналежний стан увіковічнення пам'яті видатному вченому і ганебну відсутність пам'ятника тому, хто, за визначенням автора, йшов попереду своїх західних колег.

Дослідник В. Різниченко продовжує, як і в період до 1917 року, видавати брошури, присвячені розвідкам про життя і діяльність свого славетного земляка. Особливо необхідно вирізнити брошуру «Петро Прокопович (з нагоди 150-річчя з часу народження)». В ній В. Різниченко відзначає і узагальнює п'ять основних заслуг П.І. Прокоповича перед наукою. Першою він називає винахід П.І. Прокоповичем «втулкового», тобто розбірного вулика, *«що зробив цілий переворот в пасічництві,*

³⁵ Курочкин А. Я. Исторический очерк пчеловодства с биографиями знаменитых деятелей по пчеловодству / А. Я. Курочкин. – М., 1991. – 116 с.

³⁶ Там само, с. 45.

поклавши початок добі, відомій в історії пасічництва під назвою доби раціонального пасічництва»³⁷.

Другою заслугою П.І. Прокоповича краєзнавець визнає відкриття в с. Митченках, поблизу Батурина, пасічницької школи, яка в надзвичайно короткий час набула визнання серед фахівців бджільницької галузі ³⁸. Третя заслуга П.І. Прокоповича, за визначенням В. Різниченка, полягає в *«утворенні пасічницької наукової літератури»*³⁹.

Четвертою заслугою В. Різниченко називає «утворення Прокоповичем пасічницької науки». *«До Прокоповича у нас пасічництва, як науки, не існувало. Він перший у нас вивчає бджолу. Тільки з нього починається студіювання її» - відзначає дослідник»*⁴⁰. В. Різниченко стверджує, що вітчизняне бджільництво, дякуючи саме діяльності П.І. Прокоповича, із стану звичайного промислу було «возведене» в стан науки, виник інтерес до його вивчення. Те, що раніше не було відомим з догляду за бджолами, стало відомим лише з появою праць українського вченого-бджоляра. І, нарешті, п'ятою заслугою краєзнавець називає підготовку П.І. Прокоповичем наукової пасічницької термінології. Праця В. Різниченка «Як погинула пасіка Прокоповича», видана в м. Конотопі у 1920 році, розкриває останній період існування школи бджільництва ⁴¹. Важливим джерелом для вивчення біографії П.І. Прокоповича є стаття В. Різниченка «Тестамент Прокоповича (1826-1926)»⁴².

У період 1917-1930 рр. органи влади приділяли велику увагу розвитку бджільництва, видавались директивні документи про сприяння створення

³⁷Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150-річчя з часу народження). – К.: друкарня південно-західних залізниць. – 1926. – С. 10.

³⁸ Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150 річчя з часу народження) / В. Різниченко. – К: Друкарня південно-Західних залізниць. – 1926. – С.11.

³⁹ Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150 річчя з часу народження) / В. Різниченко. – К: Друкарня південно-Західних залізниць. – 1926. – С.13.

⁴⁰ Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150-річчя з часу народження). – К.: друкарня південно-західних залізниць. – 1926. – С. 14.

⁴¹ Різниченко В. Як погинула пасіка Прокоповича / В. Різниченко. – Конотоп, 1920 : Друкарня Південно-Західної Залізничі ім. Леніна. –15 с.

⁴² Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В. Різниченко. – К., 1926. - 31 с.

та утримання пасік, про зменшення акцизу на цукор, що продавався бджолярам і ін. Саме у цей час спостерігається збільшення кількості публікацій з бджільництва у періодичних фахових виданнях. У журналі «Пасічник» за 1929 рік навіть звучать заклики: *«Хай не буде ні одного пасічника, що не читав би пасічницької книжки! Купуйте пасічницькі книжки! Вимагайте, щоб вони були у книгозбірнях сільбудів, хат-читалень»*⁴³. К. Гаврилюк-Гриньків опублікував статтю з характерною назвою-закликом «Переводімо ідеї Прокоповича в життя!».

Цінним українським дослідженням з історії бджільництва радянської доби є книга Т. Юрченка, в якій автор, аналізуючи науково-дослідницьку діяльність П.І. Прокоповича писав: *«Прокопович подав перші дослідження над життям матки, трутня, бджоли й багато прислужився щодо вибору пасічницької термінології, бо багато мав статей у журналах... Він поклав початок пасічницькій науці»*⁴⁴. Важливим джерелом для вивчення громадської і просвітницької діяльності П.І. Прокоповича є періодичні видання 20-30-х років ХХ ст. Зокрема, Т. Юрченко у декількох номерах журналу «Пасічник» за 1928 рік друкує публікації «Петро Прокопович як громадянин»⁴⁵.

Серед дослідників наукової діяльності П.І. Прокоповича слід відзначити також російського автора І.А. Шабаршова, зокрема його книгу «Ученые пчеловоды России» (1986р.), яка відкривається нарисом «Великий пасічник», де автор характеризує П. І. Прокоповича як видатного дослідника, блискучого практика, активного громадського діяча і публіциста⁴⁶.

⁴³ Заклики до пасічників // Пасічник. – 1929. - № 5. – С. 5.

⁴⁴ Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Т. Юрченко. – Прилуки. – 1926. – С.21.

⁴⁵ Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. - № 9. – С. 274-276; Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. - № 11. – С. 346-348.

⁴⁶ Шабаршов И. Ученые пчеловоды России / И. Шабаршов. – М. : Агропромиздат, 1986. – С.7-36.

У своїй наступній книзі «Русское пчеловодство» (1991 року) І.А. Шабаршов стверджує, що П.І. Прокопович був одним із піонерів російської бджолярської науки і його дослідження з вивчення життя медоносних бджіл, племінної справи, хвороб бджіл і медоносних рослин не втратили значення і до цих пір⁴⁷. Біографічні дані про П.І. Прокоповича можна знайти у багаточисельних довідкових видань рядянської доби, надрукованих здебільшого у Москві: «Русском биографического словаре» (1918 р.)⁴⁸.

У ряду довідкових видань, таких як «Очерки по истории русского животноводства» (1954р.); «Словарь-справочник пчеловода» (1955 р.)⁴⁹; «Русские биографические и биобиблиографические словари» (розділ «Деятели агрономии») (1955 р.)⁵⁰; «Сельскохозяйственная энциклопедия» (1971 р.)⁵¹ надана вичерпна характеристика діяльності П.І. Прокоповича як практика і експериментатора, педагога і літератора, винахідника рамкового вулика.

У 1960-у році вийшла книга «П.И. Прокопович. Избранные статьи» під редакцією М.Ф. Федосова. Це перше видання літературної спадщини українського вченого у вигляді окремої книги, яка включає приблизно третину праць П.І. Прокоповича, опублікованих у часописах царської Росії⁵² [221]. Але переклад російською мовою не повністю відповідає оригіналам. Порівняння статей П.І. Прокоповича з статтями в перекладі М.Ф. Федосова засвідчило, що деякі слова з тексту П.І. Прокоповича вилучені. (Наприклад, із статті «Уроки, преподаваемые в школе

⁴⁷ Шабаршов І. А. Русское пчеловодство / І. А. Шабаршов. - М. : Агропромиздат, 1990. – 512 с.

⁴⁸ Русский биографический словарь: изд. Императорского Русского исторического общества у 25 т. – Т. 15. – М. – СПб., 1896-1918. – Т. 15. – С.16.

⁴⁹ Словарь-справочник пчеловода. – М. : Гос. изд-во с-х. литературы, 1955. – 417 с. – С 287.

⁵⁰ Русские биографические и биобиблиографические словари / Под ред. И. М. Кауфмана.– М., 1955. – С.554.

⁵¹ Сельскохозяйственная энциклопедия. – 4-е изд., пер. и доп. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – С.83

⁵² Прокопович П. И. Избранные статьи по пчеловодству / П. И. Прокопович. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – 311 с.

пчеловодства г. Прокоповича» вилучені слова стосовно релігійних поглядів вченого-практика)⁵³.

Про вплив творчості П.І. Прокоповича на подальший розвиток бджільницької галузі зазначається у російських підручниках радянської доби (у розділах «Короткі відомості з історії бджільництва»). Зокрема, Г.А. Аветисян визнає, що саме П.І. Прокопович заклав основи сучасного бджільництва як галузі сільського господарства⁵⁴.

Автори підручника, який на міжнародному конкурсі з бджільництва отримав срібну медаль, А.С. Нуждін і В.П. Виноградов, зазначають, що П.І. Прокопович проводив велику дослідну роботу із штучного розмноження бджолиних сімей, племінної справи, боротьби з інфекційними хворобами і ін. Автори закликають сучасних бджолярів уважно вивчати досвід П.І. Прокоповича і впроваджувати його у власну практику⁵⁵. Нарис про П.І. Прокоповича включає «Українська радянська енциклопедія» (1983 р.)⁵⁶ та «Український радянський енциклопедичний словник» (1987 р.)⁵⁷.

У виданні «Большая советская энциклопедия» (1975 р.) прізвище українського вченого не згадується. Причиною цьому було офіційне звернення українського дослідника С. Сенюка до газети «Правда» як найвпливовішого органу ЦК КПРС з запитом про те, чому в усіх довідкових виданнях радянської доби П.І. Прокоповича представляють як російського вченого, коли він належить Україні? Лист С. Сенюка переадресували до редколегії «Большой Советской Энциклопедии». В результаті у видання БСЭ 1975 року прізвище П.І. Прокоповича не було включене.

⁵³ Там само С. 105.

⁵⁴ 1. Аветисян Г. А. Пчеловодство: учеб. пособие / Г. А. Аветисян. – М. : Колос, 1965. – С.9.

⁵⁵ Нуждин А. С. Основы пчеловодства: учеб. пособие / А. С. Нуждин, В. П. Виноградов. – М. : Колос, 1982. – С.14-15.

⁵⁶ Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. - К. : Гол. ред. «Української радянської енциклопедії», 1987. – Т. 9. – С.127.

⁵⁷ Український радянський енциклопедичний словник : в 3-х т. – Т. 3. – К. : Голов. ред. «Української радянської енциклопедії», 1987. – С.31.

Діяльність П.І. Прокоповича як дослідника кормової бази, медоносів, біології бджоли висвітлена у публікаціях провідних російських фахівців з бджільництва Я.С. Голицина ⁵⁸(36) та А.Ф. Губіна⁵⁹. Я.С. Голицин, зокрема, надає біографічну довідку П.І. Прокоповича [36] та матеріал, присвячений 135-річчю винаходу рамкового вулика⁶⁰ [37].

У центральних періодичних виданнях друкуються статті А.М. Баги та І.А. Зінченка про нові знахідки стосовно діяльності П.І. Прокоповича в Державному архіві Одеської області ⁶¹. Глибокий аналіз дослідницької, літературної та педагогічної діяльності П.І. Прокоповича містять статті С.В. Жданова⁶². Доповнюють біографічні дані вченого статті місцевих дослідників-краєзнавців: М. Яременка⁶³, О. Семенюка ⁶⁴, І. Рябенка ⁶⁵. І. Москальов у своїй публікації надає інформацію про експонати, що зберігаються в музеях на батьківщині П.І. Прокоповича⁶⁶. Ш. Акичев висвітлює педагогічну діяльність вченого⁶⁷.

У рік святкування 220-літнього ювілею П.І. Прокоповича (1995 р.) друкуються розвідки С.І. Половнікової про всесвітнє визнання вченого-бджоляра, його родовід ⁶⁸, в статті В.С. Гуркова надається аналіз впливу

⁵⁸ Голицин Я. С. П. И. Прокопович: биографический очерк / Я. С. Голицин // Пчеловодство. – 1950. - № 3. - С. 139-140.

⁵⁹ Губин А. Ф. Петр Иванович Прокопович / А. Ф. Губин // Пчеловодство. – 1950. - № 3. – С. 5.41. Губин В. А. Там, где жил и работал Прокопович / В. А. Губин // Пчеловодство. - 1964. - № 1. – С. 4.

⁶⁰ Голицин Я. С. Улей и метод Прокоповича (135- ление со дня изобретения) / Я. С. Голицин // Пчеловодство. – 1949. - № 1. - С. 6.

⁶¹ Бага А. М. П. И. Прокопович и пчеловодство Украины / А. М. Бага // Пчеловодство. - 1975. - № 7. – С.14.

⁶² Жданов С. В. Литературная и педагогическая деятельность П. И. Прокоповича / С. В. Жданов // Пчеловодство. - 1964. - № 1. – С. 3.

⁶³ Яременко М. Перша школа бджільництва / М. Яременко // Радянське Село. - 1975. - № 20. – С. 4.

⁶⁴ Семенюк О. Пам'ять жива: 225-ій роковині з дня народження Петра Івановича Прокоповича присвячується / О. Семенюк // Голос Присеймів'я. – 2000. - № 15. - С. 4.

⁶⁵ Рябенко І. Чарівник крилатого царства / І. Рябенко // Радянський прапор. – 1975. - № 112 (9 липня). – С. 4.

⁶⁶ Москалев І. В музеях на родині Прокоповича / І. Москалев // Пчеловодство. - 1964. - № 1. – С. 1.

⁶⁷ Акичев Ш. І пасічник і педагог / Ш. Акичев // Сільські горизонти. – 1998. - 22 серп. – С. 4.

⁶⁸ Половнікова С. Все життя, всі думи / С. Половнікова // Деснянська правда. – 1975. - 9 липня. - С. 3; Половнікова С. Всесвітньовідомий бджоляр / С. Половнікова //

винаходів П.І. Прокоповича на організацію ведення раціонального бджільництва у світі ⁶⁹ [42].

У 1972 році побачили світ «Очерки по истории отечественного пчеловодства» С.О. Розова, де автор дає широку характеристику діяльності вченому-бджоляру, вказуючи, що завдячуючи П.І. Прокоповичу, Конотопщина Чернігівської губернії стала центром бджолярської думки в нашій країні в першій половині XIX ст.⁷⁰

Суттєво доповнюють характеристику життєвого та творчого шляху вченого статті у місцевих виданнях, підготовлені співробітниками Чернігівського історичного та Конотопського краєзнавчого музеїв, а також Батуринського музею «Гетьманська столиця»⁷¹ [45, 71, 78]. Слід зазначити, що матеріал у публікаціях часто повторюється.

За часів незалежності України ім'я П.І. Прокоповича посідає почесне місце в енциклопедичних виданнях. Так, надається коротка біографія та характеристика його основних здобутків в універсальному словнику-енциклопедії (УСЕ)⁷² [322, с.1113];у меморіальному альманасі «Народжені Україною» (2002 р.), де серед інших заслуг П.І. Прокоповича вказується його першість у запропонуванні методу відбілювання воску на сонці та у створенні своєрідної абетки для неписьменних пасічників - «Грамоти Прокоповича»⁷³ [151, 374].

Чернігівщина *in*коgnito. – Чернігів, 2004. - С. 284-287; *Половнікова С.* Всесвітньовідомий бджоляр (до 220-річчя з дня народження П. І. Прокоповича / С. Половнікова // Сіверянський літопис. - 1995. - № 4. – С. 87-89; *Половнікова С.* Я проник у таємниці роду бджолиного найдалі за всіх моїх попередників (до 220-річчя від дня народження П. І. Прокоповича /С. Половнікова // Деснянська правда.-1995.- №79.– С. 3.

⁶⁹ Гурков В. С. От колоды – к рамочному улью / В. С. Гурков, С. Ф. Терехин // Пчеловодство. – 1995. - № 4. – С. 58-60.

⁷⁰ Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестник научно-исследовательского ин-та пчеловодства. – Рязань, 1972. – № 21. – 109 с.

⁷¹ Демченко О. Вклонімося великому вчителю / О. Демченко // Вісті Борзнянщини. – 2000. - 30 верес. – С. 1; Дьомін Л. Пасічник Прокопович: з батуринського зошита / Л. Дьомін. // Деснянська правда. – 1982. - 20 лютого. – С. 1; 78. Задко В. Є що відроджувати / В. Задко // Голос Присеймів'я. - 1995. - 16 груд. – С. 2.

⁷² УСЕ Універсальний словник-енциклопедія. – К. : Вид-во «Ірина», 1999. – 1550 с.

⁷³ Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2-х т. – К. : Євроіміжд. – Т. 2. – С.374.

Необхідно зауважити, що зазначені видання обмежуються лише стислими біографічними даними про П.І. Прокоповича, містять відомості про його найвідоміший винахід – рамковий вулик. У них не згадується навіть про заснування школи бджільництва. У перший рік незалежності України у газеті «Сільські вісті» (в дев'яти номерах) друкується літературний нарис В. Різниченка «Допоки бринить бджола» (друкується у №10 - 19). Нарис широко висвітлює життєвий і творчий П.І. Прокоповича та його правонаступника С.П. Великдана ⁷⁴.

Заслуговують на увагу видання сучасного дослідника з історії бджільництва В.Т. Скуратівського. Зокрема, його книга «Кухоль меду», має історико-етнографічний характер. Один із розділів книги - «Геніальний бджоляр Петро Прокопович» висвітлює біографію, науковий та педагогічний доробок вченого ⁷⁵.

У книзі О.Г. Сергієнка «Нариси історії бджільництва на Слобожанщині» наголошується про активне вивчення П.І. Прокоповичем кормової бази, яку дослідник вважав головною запорукою високих прибутків пасіки ⁷⁶. Цінною для вивчення історії розвитку бджільництва є книга Л.І. Боднарчука та Т.А. Соломахи, в якій наводиться вичерпна характеристика понад 50 систем вуликів від початку їх використання. Окремий розділ книги присвячений біографії П.І. Прокоповича та винаходу ним вулика з рухомими рамками ⁷⁷.

У своєму посібнику П. Поліщук, коротко висвітлюючи питання історії галузі, стверджує, що нова ера в бджільництві почалась саме з

⁷⁴ Різниченко В. Допоки бринить бджола / В. Різниченко // Сільські вісті. - 1991. - № 10 (15 січня). - С. 2.

⁷⁵ Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович / В. Скуртівський // Берегиня. - 1997. - №3/4. - С. 72-94; Скуратівський В. Історія вулика / В. Скуратівський // Ленінська правда. - 1985. - № 113. - С. 86-87; Скуратівський В. Кухоль меду / В. Скуратівський. - Львів, 2000. - 205с; Скуратівський В. Пасічник Прокопович: цікаво знати / В. Скуратівський // Радянська Україна. - 1983. - № 117. - С. 4; Скуратівський В. Петро Прокопович та його «бджолине дітище» / В. Скуратівський. - 2000. - № 3. - С. 2-4.

⁷⁶ Сергієнко О. Г. Нариси історії бджільництва на Слобожанщині / О. Г. Сергієнко. - Х., 2007. - С.47.

⁷⁷ Боднарчук Л. І. Вулики. Історія створення / Л. І. Боднарчук, Т. А. Соломаха. - К. : Фітосоціоцентр, 1998. - С. 31-41.

винаходу в Україні П.І. Прокоповичем першого у світі розбірного рамкового вулика⁷⁸.

До 220-ї річниці від дня народження П.І. Прокоповича вийшов 6-й номер журналу «Український пасічник», повністю присвячений вченому, де були надруковані розвідки С. Сенюка, що стосувались біографії ювіляра⁷⁹, В. Доманицького про необхідність вшанування пам'яті вченому на належному рівні⁸⁰, О. Луціва з характеристикою діяльності школи бджільництва⁸¹. Також у журналі надруковані деякі праці П.І. Прокоповича та схвальні відгуки сучасників про його діяльність.

Про родовід П.І. Прокоповича та перебування його на військовій службі розповідають публікації Л.Г. Зєвахіна⁸², про вшанування пам'яті в Чехії - стаття В. Власенка⁸³, на Галичині - А. Зінкевича⁸⁴. Аналізується вплив діяльності П.І. Прокоповича на розвиток бджільництва на Чернігівщині та про державну підтримку випускників школи П.І. Прокоповича у статті Л.Е. Раковського⁸⁵.

⁷⁸ Поліщук В. П. Бджільництво / В. П. Поліщук. – Львів : Редакція журналу «Український пасічник». – С.10.

⁷⁹ Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С. Сенюк // Архіви України. - 1969. - № 6. – С. 67.

⁸⁰ Доманицький В. Створім український дослідний інститут пасічництва ім. П. І. Прокоповича / В. Доманицький // Український пасічник. – 1995. - № 6. – С. 8-9.

⁸¹ Луців О. Петро Прокопович – засновник першої української національної школи бджолярів / О. Луців // Український пасічник. – 1995. - № 6. - С. 14-15.

⁸² Зєвахін Л. Г. Выдающийся пчеловод-практик (к 215-летию со дня рождения П. И. Прокоповича) / Л. Г. Зєвахін // Пчеловодство. – 1990. - № 7. - С. 41-43; *Зєвахін Л. Г.* Ад'ютант його величності / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. - 2005. - № 8. – С. 20-21; *Зєвахін Л. Г.* Козацькому роду нема переводу / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. – 2000. - № 7/8. – С. 3; *Зєвахін Л. Г.* Про долю і волю / Л. Г. Зєвахін // Український пасічник. – 2000. - № 9. – С. 4.

⁸³ Власенко В. Його шанували в Чехії / В. Власенко // Пороги : часопис для українців у Чеській республіці. – 2000. - № 2. - С. 9.

⁸⁴ Зінкевич А. І пам'ятник на Галичині / А Зінкевич // Деснянська правда. – 2002. – 17 серпня, - С.4.

⁸⁵ Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 21.

Б.В. Рудка в своїх публікаціях дає аналіз результатів запровадження рамкового вулика П.І. Прокоповича, висвітлює вплив школи бджільництва на впровадження передових методів ведення галузі ⁸⁶.

Вагомим внеском в увіковічнення пам'яті вченого-новатора стала науково-практична конференція «Видатні діячі Батуринського краю», присвячена 230-ій річниці від дня народження П.І. Прокоповича, організована Чернігівським державним педагогічним університетом та Батуринським державним історико-культурним заповідником «Гетьманська столиця». В її матеріалах висвітлили праці, присвячені видатному ювіляру ⁸⁷

Серед сучасних дослідників творчої спадщини П.І. Прокоповича необхідно особливо виокремити В.Д. Зуя, якому у результаті багаторічної титанічної праці вдалося зібрати і перекласти українською мовою статті П.І. Прокоповича, котрі друкувались у часописах царської Росії за життя пасічника-дослідника. Результати своїх розвідок В.Д. Зуй висвітлював в українських періодичних виданнях з бджільництва.

У 2010 р. вийшла книга, яка включає понад 20 робіт П.І. Прокоповича і С.П. Великдана у перекладі В.Д. Зуя⁸⁸ [251]. У передмові дослідник підкреслює значимість творчої спадщини нашого видатного земляка для подальшого розвитку як української бджільницької науки так і світової.

⁸⁶ Рудка Б. Рамковий вулик Прокоповича (До 180-и річчя винаходу П. І. Прокоповичем першого у світі рамкового вулика 1814-1994 рр.) / Б. Рудка // Український пасічник. - 1994. - № 8. - С. 2-4; Рудка Б. В. Втулковий вулик П. І. Прокоповича та його різновиди / Б. В. Рудка // Український пасічник. – 1995. - № 6. – С. 22-24; Рудка Б. В. Петро Іванович Прокопович чи Роже Делон? / Б. В. Рудка // Пасіка. – 1997. - № 8. – С. 26-27; Рудка Б. В. Тож, не забуваймо П. І. Прокоповича / Б. В. Рудка // Пасіка. – 1997. - № 8. – С. 26-27; Рудка Б. Школі бджільництва П. І. Прокоповича – 170 років / Б. Рудка // Український пасічник. – 1998. - № 11. – С. 28-29.

⁸⁷ Слюсарів С. С. Бджолярська школа Петра Прокоповича / С. С. Слюсарів, М. Гурець // Матеріали наук.-практ. конф. «Видатні діячі Батуринського краю, присвяч. 230-й річниці з дня народження П. І. Прокоповича. – Ніжин, 2005. – С. 9.

⁸⁸ 251. Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – 256 с.

Авторкою монографії видано п'ять наукових статей, в яких проаналізовані окремі аспекти науково-практичної, педагогічної, просвітницької та богословської діяльності вченого-практика ⁸⁹

У 2013 році у співавторстві вийшов у світ біобібліографічний покажчик «Прокопович Петро Іванович (1775-1850)» який включає перелік всіх віднайдених праць П.І. Прокоповича, а також публікацій, присвячених його життю і творчості, опублікованих за 1826 - 2012 роки ⁹⁰. У розділі «З наукової спадщини П.І. Прокоповича» покажчика розміщені дев'ять статей П.І. Проковича *мовою оригіналу*, віднайдених у «Листках Общества сельского хозяйства Южной России» (1837 р.), «Записках Императорского общества сельского хозяйства Южной России» (1847 р.) і інших часописах, що видавались в Росії у першій половині XIX ст.

Отже, аналіз відомих праць, які ми умовно поділили на три періоди, дозволяє зробити висновок, що кожен з періодів характеризується певними акцентами у висвітленні діяльності П.І. Прокоповича, які залежали від суспільно-політичної ситуації в країні, рівнем державної підтримки розвитку сільськогосподарської галузі та науки, бджільницької зокрема.

⁸⁹ 23 Демиденко Н. М. Життєвий і творчий шлях П. І. Прокоповича – патріарха вітчизняної бджолярської науки / Н. М. Демиденко // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-2/09_demydenko.pdf; Демиденко Н. М. Недосліджені сторінки родоводу видатного вченого-бджоляра Петра Прокоповича (1775-1850) / Н. М. Демиденко // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Дніпропетровський національний ун-т ; ДНСГБ УААН ; Відділення історії та методології освіти, науки і техніки АН Вищої освіти України ; Комісія з історії науки і техніки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 80 – 87; Демиденко Н. М. Перша вітчизняна школа бджільництва / Н.М. Демиденко // Історичні записки : зб. наук. праць / Міносвіти і науки України ; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 59 – 64; Демиденко Н. М. Богослов'я у творчості видатного вченого - бджоляра П.І. Прокоповича (1775-1850) / Н. М. Демиденко // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-2/11_demydenko.pdf ; Демиденко Н. М. Життєвий шлях та творча діяльність вченого-бджоляра П.І. Прокоповича (1775-1850): історіографія проблеми / Н. М. Демиденко // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчик. – К., 2010. – Вип.50. – С. 56-64.

⁹⁰ Прокопович Петро Іванович (1775-1850): біобібліогр. покажч. Наук. пр. за 1826-2012 рр. / НААН, ннсгб, ННЦ «Інститут бджільництва ім. П.І. Прокоповича»; уклад.: В.А. Вергунов, Н.М. Демиденко; наук.ред. В.А. Вергунов. – В.: ТОВ «Нілан – ЛТД», 2013. – 138 с.

1.2. На яких матеріалах, у тому числі архівних, написана книга або джерельна база дослідження

Слід зазначити, що пошук джерельної бази за темою дослідження значно ускладнювався тим, що майже всі документи, які стосувались життя і діяльності П.І. Прокоповича: його листи, ділові папери, бібліотека і ін. були пограбовані і знищені після раптової смерті правонаступника П.І. Прокоповича – С. Великдана у 1879 році. Персональний архів П.І. Прокоповича відсутній. Але все ж у результаті послідовних пошуків вдалось виявити певну низку цінних документів, що стосуються життя та діяльності П.І. Прокоповича.

Беручи до уваги історико-біографічний характер даної роботи, а також те, що її завданням є висвітлення наукового доробку, організаційної та педагогічної діяльності конкретної особистості, в першу чергу вивчались матеріали особового походження. Такими матеріалами можна вважати (за відсутності особової справи П.І. Прокоповича), окремі справи Державного архіву Чернігівської області, які містять короткі біографічні дані вченого, характеристики, листи до різних інстанцій, завдяки яким можна простежити організаційну діяльність, наукові погляди і зв'язки вченого.

Так у фонді 128 «Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії» зберігаються декілька оригіналів-прохань, власноруч написаних П.І. Прокоповичем 23 лютого 1838 року до Чернігівського цивільного губернатора, таємного радника М.І. Жукова, в яких він порушує клопотання про відкриття у своєму маєтку при школі бджільництва у с. Митченках Чернігівської губернії друкарні та літографії з метою видання навчальних посібників для своєї школи та фундаментальної праці П.І. Прокоповича «Записки про бджільництво»⁹¹.

⁹¹ Письмо его превосходительству Черниговскому Гражданскому Губернатору Тайному Советнику и Кавалеру Николаю Ивановичу Жукову от учредителя Школы Пчеловодства Поручика Прокоповича. Прошение от 23 февраля 1838 г. - ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. – Оп.1. - Спр. 6110. - Арк. 3.

У кінці листа П.І. Прокопович робить припис з проханням про передання цього документу до Міністерства внутрішніх справ, яке керувало на той час сільським господарством. У цьому ж фонді зберігаються листи від Малоросійського військового губернатора до Чернігівського Цивільного губернатора про позитивне рішення Міністра внутрішніх справ стосовно відкриття типографії у маєтку П.І. Прокоповича⁹².

Особливо цінним є документ, що засвідчує про різку зміну місцевої влади щодо прохання П.І. Прокоповича стосовно відкриття типографії у його маєтку. Як стверджують наступні архівні документи, не дивлячись на заборону, П.І. Прокопович все-таки придбав необхідне приладдя для друкування літератури і розпочав видавничу діяльність. Конотопський Земський суд своїм рішенням від 20 січня 1840 року пізніше заборонив організацію у типографії видавничої діяльності. У судововому вердикті було вказано, що «типографія закрита і опечатана». У рапорті до Чернігівського губернатора навіть вказувалось, що Конотопський суд взяв у П.І. Прокоповича підписку про відмову від подальшого друкування видань.

У той же час, у фонді Державного архіву Чернігівської області (ф.128 «Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії») зберігаються документи, що засвідчують високу оцінку влади стосовно діяльності П.І. Прокоповича. Наприклад, у листах, надісланих з Міністерства Державного майна до Чернігівського губернатора, вказувалось про необхідність визначитись у питанні: *«какою наградю можно достаточно и на законном основании отличить его труды и поощрить к дальнейшим полезным действиям, обратитъ внимание на полезные труды человека, посвященного себя на распространение и развитие весьма важной отрасли сельского хозяйства каково*

⁹² Письмо Господина Малороссийского военного губернатора к Господину Черниговскому гражданскому губернатору от 20.02.1829 г. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1.- Спр. 6110. - Арк. 2.

пчеловодство»⁹³. Однією з найбільших заслуг школи П.І. Прокоповича, вважалось те, що вона вирізнялась *«отличной нравственностью»*.

Також у фонді 128 ДАЧО зберігається переписка канцелярії Чернігівського цивільного Губернатора з Міністерством державного майна і Конотопським земським судом стосовно *«награждения орденами и медалями преподавателей пчеловодства Черниговского училища помещика Прокоповича «за полезное»*⁹⁴ [49, арк. 3]. У справі є документи про вручення високої державної нагороди і самому П.І. Прокоповичу – ордена Святого Володимира 4-го ступеня.

Засвідчують державний контроль за вирішенням питань набору учнів до школи П.І. Прокоповича та працевлаштування випускників після її закінчення документи фонду 807 «Шаповалівське волосне правління, с. Шаповалівка Борзенського повіту Чернігівської губернії» Державного архіву Чернігівської області. Зокрема, у листі до Шаповалівського Волосного правління від 19 квітня 1851 року надається вказівка про пристойну оплату випускникам школи не менше *«70 рублей серебром выгоды кроме одного только продовольствия»*⁹⁵. У цьому ж фонді знайдені документи про працевлаштування випускників школи П.І. Прокоповича - представників Московського виховного будинку.

Цінними документами, що підтверджують про державну підтримку випускників школи П.І. Прокоповича, є звіти волосних голів, в яких надається характеристика діяльності випускника за поточний період (фонд 810 «Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії» Державного архіву Чернігівської області). Подібні щорічні звіти про діяльність кожного учня-випускника для волосних голів

⁹³ О доставлении мнения относительно награждения поручика Прокоповича: письмо из Министерства государственных имуществ от 1 августа 1839 г. №5085.- ДАЧО - Ф.128. - Оп.1. - Спр.7062. – Арк. 13, 14.

⁹⁴ Письмо государственных имуществ, 3-й департамент. Переписка с Министерством государственных имуществ и конотопским земским судом о награждении орденами и медалями преподавателей пчеловодства Черниговского училища помещика, 20 июня 1841. - ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.841. - Арк.3.

⁹⁵ Письмо Борзенского обласного управления к Шаповаловскому Волостному правлению от 19 апреля 1851 г. - ДАЧО. – Ф. 807. – Оп.1. – Спр.412.– Арк.14.

були обов'язковими. Якщо ж звіти надходили невчасно, то до окружних Управлінь надсилались нагадування про їх своєчасне подання⁹⁶.

Доповнює характеристику діяльності П.І. Прокоповича «Статистический годовой отчет городничих земских судов и др. о городах и уездах Черниговской губернии за 1842 год», що знаходиться у документах Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора. Зокрема, у 9-у розділі звіту, присвяченому сільському господарству, вказується, що у галузі за останній рік ніякі процеси не були удосконалені, за виключенням бджільництва, завдячуючи новим методам П.І. Прокоповича: *«Земледелие, винокурение, овцеводство, пчеловодство, скотоводство и вообще сельское хозяйство в посредственном состоянии и усовершенствований никаких, кроме некоторые пчеловоды, по методу Прокоповича начали отбирать насильно рой и завозить ульи четверугольные с ящиками»*⁹⁷.

Показовим є те, що у Статистичному звіті Чернігівської губенії за 1842 рік у великому переліку харчових продуктів мед значився на другому місці після хлібу. У фонді 128 ДАЧО зберігається документ, датований 1912 роком з клопотанням Конотопського земства про присвоєння народній земській школі в с. Митченки ім'я П.І. Прокоповича⁹⁸. Важливі факти біографії та наукової діяльності вченого розкриває промова, проголошена в школі бджільництва 22 червня 1875 С.П. Великданом на 100-літньому ювілеї від дня народження П.І. Прокоповича, текст-оригінал якої зберігся у Державному архіві Чернігівської області⁹⁹.

⁹⁶ Письмо Господину Борзенскому окружному начальнику «О выполнении предписания от 1851 г. №349», 25.11.1853. - ДАЧО. - Ф. 810 Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії. 1839-1862рр. - Оп. 1.- Спр.251. - Арк. 3-4.

⁹⁷ Статистические годовые отчеты городничих земских судов и др. о городах и уездах Черниговской губернии за 1842 г. – ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр. 9125. - Арк. 18.

⁹⁸ По ходатайству Конотопского уездного земства о присвоении народной земской школе в с. Мытченках имени П.И. Прокоповича, 2.20.1912 г. - ДАЧО.- Ф.128 Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1. - Спр. 71. - Арк. 2.

⁹⁹ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. - ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. –

У промові, зокрема, вказується, що П.І. Прокопович був високоосвіченою людиною: добре володів латинською, французькою, грецькою, польською і в певній мірі італійською і німецькою мовами. (Хоча Прокопович пізніше нарікатиме себе про погане знання німецької). Учні школи П.І. Прокоповича поширювали його передові методи по багатьох країнах, в тому числі і в Австрію¹⁰⁰. У промові С.П. Великдана вказувалось про заздрість поміщиків-сусідів, що перешкоджало процвітанню школи, особливо після смерті П.І. Прокоповича.

Це підтверджує і протокол засідання «О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы пчеловодства г. Великдана, бывшей школе П.И. Прокоповича», опублікований в «Журнале очередного Черниговского Губернского земского собрания» за 1874 рік, що зберігається в Державному архіві Чернігівському області. На прохання Голови земських зборів виділити кошти на підтримку утримання школи, гласні відповіли категоричною відмовою, чим започаткували період її занепаду¹⁰¹.

У фонді Р 3621 «Редакция газеты Деснянская правда ДАЧО зберігаються схвальні статті місцевих дослідників про діяльність вченого-земляка, які з різних причин не були опубліковані раніше: І.Ф. Швеця¹⁰², І.Ф. Ребенка¹⁰³, М.Г. Яремчика¹⁰⁴.

Оп.1. – Спр. 8415. - Арк. 23-26.

¹⁰⁰ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. - ДАЧО. - Ф.128 Канцелярия черниговского гражданского губернатора, м. Чернигов Черниговской губернии. 1798-1918 pp. – Оп.1. – Спр. 8415. - Арк.26.

¹⁰¹ О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы пчеловодства Великдана, бывшей школы Прокоповича в Конотопском уезде // Журнал очередного Черниговского Губернского земского собрания. - 1874. - С. 233-237.

¹⁰² Швець І. Ф. Выдающийся деятель отечественного пчеловодства Державний архів Чернігівської області. – ДАЧО. - Ф. р. 3621. Редакция газеты «Деснянская правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 pp. - Оп. 2. - Спр. 436. - Арк. 16-23.

¹⁰³ Ребенко І. Ф. Славный пасечник. – ДАЧО. - Ф. р. 3621. Редакция газеты «Деснянская правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 pp. - Оп. 2. - Спр. 436. - Арк. 9-11.

¹⁰⁴ Яремчик М. І. Наші земляки. – ДАЧО. - Ф. р. 3621. Редакция газеты «Деснянская правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 pp. - Оп. 2. – Спр. 436. - Арк. 2-6

Важливим джерелом для вивчення діяльності П.І. Прокоповича є «Отчет о состоянии и действиях Школы Пчеловодства Прокоповича в 1852 году», підготовлений правонаступником П.І. Прокоповича - С.П. Великданом і надісланий до Імператорського товариства Південної Росії (фонд 22 «Общество сельского хозяйства Южной России» Державного архіву Одеської області)¹⁰⁵.

Звіт складається з 36-и рукописних сторінок, включаючи розділи про заняття учнів школи влітку і зимою: проведення дослідів з заміни бджолиних маток, про відбір сотового меду в рамкових вуликах, про лікування бджіл і ін. Також у звіті є окремий розділ - «взагалі про кореспонденцію», в якому оприлюднюються свідчення про переписку керівника школи з випускниками, надання консультацій всім зацікавленим¹⁰⁶.

Вивчення архівних документів Центрального Державного історичного архіву України не дало очікуваних результатів, оскільки, як виявилось, відомості про перебування П.І. Прокоповича на навчанні в Києво-Могилянській академії (1784-1793) відсутні. Але великий інтерес представляють документи, що надають загальну характеристику діяльності академії того періоду, в який майбутній вчений навчався в ній. Надзвичайно цінними є матеріали ЦДІАУ, в яких зберігається розклад навчальних дисциплін, що викладались у Києво-Могилянській академії у 1799 р. (фонд 1973 ЦДІАУ)¹⁰⁷.

Про високий авторитет Києво-Могилянської академії у другій половині XVIII ст. свідчить справа «О прошении польских выходцев о разрешении временного проживания в Киеве для учебы в академии» (фонд

¹⁰⁵ Отчет о состоянии и действиях Школы пчеловодства Прокоповича в 1852 году. - Державний АОО. - Ф. 22 «Общество сельского хозяйства Южной России». - Оп. 1.- Спр.365. - 34 арк.

¹⁰⁶ Отчет о состоянии и действиях Школы пчеловодства Прокоповича в 1852 году. - Державний АОО. - Ф. 22 «Общество сельского хозяйства Южной России». - Оп. 1.- Спр.365. - 34 арк Там само. - Арк. 32.

¹⁰⁷ Выписка из расписания о порядке учения в Киевской Академии преподаваемого для образования по тому и прочих семинарий учения. - ЦДІАУ. - Ф. 1973. Харьковский коллегиум (1728-1817). - Оп. 1. - Спр. 2257, 1799 г. - Арк. 1.

193 «Киевские наместнические правления»¹⁰⁸. Наприклад, одна із справ фонду засвідчує, що польський шляхтич Тендзегельський готовий прийняти російське підданство та змінити віросповідання (католицизм на православ'я), щоб мати можливість навчатись у Київській академії (фонд 59 «Киевская губернская канцелярия (1709-1782»)). Важливим джерелом, що засвідчує високий авторитет академії є справа про бажання монаха із Греції Г. Лавріота вчитися у Київській академії (фонд 59 «Киевская губернская канцелярия (1669-1817)»¹⁰⁹.

Про державну підтримку кращих студентів повідомляють матеріали фонду 193 «Киевское наместническое правление (1780-1797), які говорять про звільнення від «подушного оклада» одинадцяти вихованців цього навчального закладу. Представляє великий інтерес справа ЦДІАУ про збирання та використання лікувальних трав в академічній лікарні у 1804 році (фонд 1711 «Киевская академия» (1669-1817)).

В архівних справах Державного архіву вищих органів влади віднайдені документи, які підтверджують підтримку з боку державних органів розвитку бджільницької галузі в перші роки радянської влади (фонд 2 ЦДАВО). Так, в Постанові Ради народних комісарів від 7.05.1919 року в п.4 надається вказівка місцевим органам влади про обов'язкове сприяння тим особам, які виявляють бажання займатись бджільництвом. У фонді 27 цього ж архіву зберігаються анкети «Про стан бджільництва у Харківській області», що проводились серед пасічників у 1921 р. За допомогою анкетування вивчалась кількість вуликів, кількість зібраного меду в області. В переліку питань зустрічаються наступні: «чи спостерігається хвороба бджіл - гнилець?»; «з чим легше працювати: дуплянкою чи рамковим

¹⁰⁸ Дело о прошении польских выходцев о разрешении временного проживания в Кієве для учебы в Академии Центральный державний історичний архів України, м. Київ. - ЦДІАУ - Ф. 193 Киевское наместническое правление (1780-1797. - Оп. 1. - Спр. 3430. - Арк. 34.

¹⁰⁹ Промеморія Київської духовної консисторії до Київської губернської канцелярії про приїзд до Києва із Греції монаха Григорія Лавріота, який бажає вчитись в академії. - ЦДІАУ. - Ф. 59 Киевская губернская канцелярия (1669-1817). - Оп. 1. - Спр. 3646.- Арк. 6

вуликом?». Тобто, архівні документи засвідчують, що ті проблеми, які піднімав П.І. Прокопович у другій половині ХІХ ст. залишались актуальними і на початку ХХ ст.

Документи цього ж архіву (фонд 27) висвітлюють ганебне ставлення до пасічників у 30-х роках ХХ ст., у яких проводили конфіскацію меду та воску, бо всі вони виявились куркулями. Це ще раз підтверджує правильність тверджень П.І. Прокоповича, що бджолярство є прибутковою справою. У документах фонду 27 надається аналіз впровадження у практику роботи рамкових вуликів П.І. Прокоповича. Статистичні дані за 1930 рік наступні: на Правобережній Україні використовується 146.500 дуплянок; 292 010 рамкових вуликів; на Лівобережній Україні – 231 610 дуплянок; 140 200 рамкових вуликів. Тобто, на території Правобережної України рамкові вулики використовувались активніше у порівнянні з Лівобережною.

Документи, що розкривають біографічні дані П.І. Прокоповича, вдалось знайти у історичному музеї м. Конотоп Сумської області. А саме «Виписку з метричної книги», де вказується, що Петро Прокопович помер 22 березня 1850 року на 70-у році життя (Додаток Д).

У цьому ж музеї на зберіганні є «Удостоверение», яке засвідчує народження 14 липня 1819 року в будинку П.І. Прокоповича від тимчасово проживаючої «дворової дівки» Ганни Боровикової сина Степана (Додаток Е). Саме цей Степан, який отримає прізвище Великдан (ніби так прозивали батька Прокоповича за високий зріст), стане правонаступником і одним із спадкоємців П.І. Прокоповича.

Серед цінних документів, виявлених у Конотопському краєзнавчому музеї, є рукопис лекції П.І. Прокоповича «Про збір меду і воску» за підписом автора (Додаток Ж). В інвентарній книзі музею є записи ще про декілька рукописів лекцій П.І. Прокоповича, які були виявлені в архівних матеріалах музею під час інвентаризації від 3.03.1950 року. Але на сьогодні в наявності є лише невеликі частини фотокопій даних рукописів. Це,

зокрема, фотокопії статей П.І. Прокоповича, «Грамота бджоляра чи мистецтво зображення певними знаками змін стану бджолиної сім'ї», «Про причини вильоту бджіл із вуликів весною»¹¹⁰ та стаття С.П. Великдана «Про користь і способи приготування і зберігання запасних медів» (Додаток 3).

Важливим документом, що висвітлює діяльність школи бджільництва (зберігається у Конотопському краєзнавчому музеї) є «Свідцтво, яке видавалось учням, котрі закінчили школу бджільництва в с. Пальчики Чернігівської губернії Конотопського повіту». В 17-и пунктах свідцтва переліковуються вміння та навички, котрі учень здобував за час навчання у школі П.І. Прокоповича¹¹¹.

Також у краєзнавчому музеї м. Конотоп знайдений документ, який спонукає по-новому переглянути деякі факти біографії П.І. Прокоповича, зокрема причину виходу його у відставку з військової служби - рукопис статті «Фанатик идеи и герой труда (Петр Иванович Прокопович)». Автор даного рукопису невідомий (Додаток Л).

Доповнює висвітлення біографії П.І. Прокоповича його заповіт, знайдений у фондах Чернігівського історичного музею, (складений П.І. Прокоповичем при занедужанні за 24 роки до смерті, у 1826 р.¹¹², а також портрет П.І. Прокоповича, написаний приблизно в першій чверті XVIII ст., виконаний невідомим художником. Інших прижиттєвих портретів до нашого часу не збереглося.

Підґрунтям джерельної бази для написання дисертаційної роботи стали праці П.І. Прокоповича, завдяки яким була відтворена цілісна картина кола його наукових інтересів та досягнень, його світогляду. Пошук опублікованих робіт ученого проводився у фондах наступних бібліотек:

¹¹⁰ Прокопович П. И. О причинах ухода пчел из ульев весною: рукопись лекции по пчеловодству / П. И. Прокопович. - Конотопський краєзн. музей. - Інв. номер п/п - 85. - 5 с.

¹¹¹ Свидетельство, которое выдавалось окончившим школу пчеловодства в с. Пальчики Черниговской губернии Конотопского уезда. - Конотопський краєзн. музей - Інв. номер 18 п/п. - 5 арк.

¹¹² Завещание П. И. Прокоповича: Запись о поступлении предписания от 19 июня 1838 г. : копия. - Чернігівський історичний музей. - № 232. - 4 арк.

Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, Національної бібліотеки ім. В.Г.Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.В.Короленка, наукової бібліотеки Харківського університету ім. В.Н.Каразіна, бібліотеки Харківської ветеринарної академії, Національної бібліотеки ім. М.Горького (м. Одеса). Статті П.І.Прокоповича, які він друкував з 1827 по 1850 рік, були знайдені у різних періодичних виданнях царської Росії: «Земледельческом журнале», «Журнале сельского хозяйства и овцеводства», «Трудах Императорского Вольного Экономического общества», «Записках Императорского общества сельского хозяйства Южной России», «Земледельческой газете» та ін.

Поряд із зазначеними історичними джерелами важливу роль відіграли і інші періодичні друковані видання, завдяки яким вдалося повніше висвітлити образ ученого: «Пчела», «Український пасічник», «Пасіка», «Пчеловодство» і ін.

Отже, підводячи загальні підсумки, зазначимо, що *період з 1828 по 1917 рік* характеризується великою кількістю публікацій з зацікавленням аналізом передових методів бджільництва П.І.Прокоповича та відгуками про впровадження їх у власну практику. Але водночас поза увагою залишаються такі важливі сфери діяльності вченого, як вивчення медоносів, дослідження в землеробстві, його громадська діяльність. У висвітленні біографічних даних допускаються неточності.

У період з 1918 р. по 1939 р., при підвищенні уваги до бджільницької справи та, зокрема, здобутків П. І. Прокоповича, на сторінках періодичних видань лунали заклики впроваджувати досвід відомого дослідника-практика. Але в той же час, публікаціям цього періоду притаманна певна політична заангажованість у висвітленні біографії П.І.Прокоповича, який за соціальним станом був поміщиком.

Період 1950-1975 років характеризується високим науковим підходом до аналізу творчої спадщини П.І.Прокоповича з боку провідних російських фахівців в області бджільництва. Широко висвітлюється його вклад у

вивчення племінної справи, хвороб бджіл, кормової бази і ін. Ім'я П.І. Прокоповича, як *російського* вченого-практика включається у всі радянські довідкові видання універсального та сільськогосподарського характеру. Але після полеміки стосовно національної приналежності вченого, його прізвище не було внесене до «Большой советской энциклопедии», виданої у 1975 році.

Сучасний період, починаючи з 1991 року, коли українські історики починають звертати увагу на маловивчені аспекти української історії і історії науки, характеризується підвищеною увагою до постаті П.І. Прокоповича. Опубліковані матеріали в певній мірі допомагають у сьогоденних дослідженнях, але, за рідким виключенням, характеризуються частими «повторюваннями», допущенням помилок у викладенні фактів, пов'язаних з біографією та практичною діяльністю вченого (даті відкриття школи бджільництва, кількості випускників школи і ін.)

Водночас, характерним для всіх трьох періодів є недостатній історико-науковий аналіз дослідниками наукових інтересів П.І. Прокоповича у інших галузях сільського господарства: землеробстві, садівництві, виноградарстві. Не акцентована увага на діяльності школи П.І. Прокоповича, як одній з перших сільськогосподарських шкіл на теренах України. Відсутні згадки про винаходи технічних засобів для землеробства.

Щиро хочеться сподіватися, що пропонована праця сприятиме не лише кращому розумінню різноманітної дослідної діяльності нашого великого земляка, а й кращому розумінню його світоглядних, моральних та релігійних засад.

ЧАСТИНА 2

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ П.І. ПРОКОПОВИЧА

*«Душе с прекрасным
назначеньем
Должно любить, терпеть,
страдать;
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать»*

Т.Г. Шевченко, «Тризна», листопад 1843 р.

2.1. Життєвий шлях вченого

Об'єктивне висвітлення життя і творчості видатного бджоляра було б неповним без вивчення його родоводу, бо саме рід, родина, в першу чергу

забезпечує формування особистості і духовної спадковості у наступних поколіннях. Генетика, тобто спадковість, закріплена нормативним вихованням, надає або обмежує можливості подальшого розвитку кожної людини. За словами С. Булгакова: *«...Людина включає в себе не тільки особисто-якісне Я, яке йде від Бога, але і земну індивідуальність – батьківщину і предків»*.

Говорячи про родовід П.І. Прокоповича, слід зазначити, що його дід і прадід були освіченими людьми, займали досить високі посади, тобто належали до привілейованого на той час соціального стану. Так, прапрадід Стефан Васильович Прокопович народився близько 1660 року, поселився в Батурині як представник козацької старшини після того, як місто стало гетьманською резиденцією. Можливо саме у цей період і одержав земельний наділ у селі Митченки¹¹³.

Син Стефана, прадід Петра Івановича – Прокопій, народився близько 1690 року, також належав до козацької старшини, обіймав керівну посаду з громадсько-політичними, адміністративними функціями. Виконував обов'язки довіреної особи місцевої влади і згідно з своїми посадовими обов'язками збирав податки, орендні кошти, вів прибуткові та видаткові книги, складав відповідні звіти, тощо. Дід Петра Івановича - Андрій (народився близько 1720 року) був значковим, мешкав на території полку, але у мирний час жив вдома і не підпорядковувався полковникові. Біля гетьмана перебував лише для виконання окремих доручень тільки під час військових походів.

Враховуючи те, що пращури П.І. Прокоповича належали до козацької старшини, вирізнялись не стільки своєю войовничістю, скільки ученістю, з великою вірогідністю можна стверджувати, що всі вони були вихованцями Києво-Могилянської академії¹¹⁴ [84, с.45]. Батько П.І. Прокоповича, отець

¹¹³ Зєвахін Л. Г. Козацькому роду нема переводу /Л. Г. Зєвахін // Пасіка. – 2000. - № 7/8. – С. 3.

¹¹⁴ Зєвахін Л. Г. Ад'ютант його величності / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. - 2005. - № 8. – С. 20-21.

Іоанн, народився близько 1739 року, помер 19 вересня 1824 року на 86-у році життя, був священиком Покровської церкви в селі Митченки, мав дворянське звання¹¹⁵.

Відомо, що І. Мазепа, щоб покласти початок родовій аристократії в Малоросії, створив новий клас, в який потрапляли сини козацької старшини. Вони створили перший зародок спадкового дворянства в Україні. Мати П.І. Прокоповича походила з родини Пучківських, народилася близько 1750 року, померла у 1813 р.¹¹⁶. П.І. Прокопович мав дві сестри – Ганну Войсаринову (за першим чоловіком – Боровську) та Тетяну, яка померла в один рік з матір'ю. Про рідного брата Петра Івановича, Федора, відомостей мало. Відомо, що помер він на 38-у році життя¹¹⁷.

П.І. Прокопович народився 29 червня (12липня) 1775 року в с. Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії. У ті часи віддавати дітей на навчання до Академії було не лише сімейною традицією, а й соціально-громадською потребою. У другій половині XVIII ст. виходили спеціальні укази Синоду та Київської консисторії, які під загрозою штрафу зобов'язували священиків віддавати своїх дітей у науку. Тому батько, після закінчення сином парафіяльної школи, віддає десятирічного Петра на навчання до Києво-Могилянської академії, де той навчався 8 років¹¹⁸. Закінчив навчання в академії, як пише перший біограф Прокоповича – О.І. Покорський –Жоравко, «с замечательным успехом»¹¹⁹.

¹¹⁵ Половнікова С. Я проник у таємниці роду бджолиного найдалі за всіх моїх попередників (до 220-річчя від дня народження П. І. Прокоповича) /С. Половнікова // Деснянська правда.-1995.-№79.-С. 3.

¹¹⁶ Зєвахін Л. Г. Козацькому роду нема переводу /Л. Г. Зєвахін // Пасіка. – 2000. - № 7/8. – С. 3.

¹¹⁷ Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В. Різниченко. – К., 1926. – С.14.

¹¹⁸ Іванченко О. І. Основоположник раціонального бджільництва (до 200-річчя від дня народження П. І. Прокоповича) / О. І. Іванченко. // Бджільництво: респ. міжвід. темат. наук. збірник. – К.,1974. – Вип. 10. - С. 85.

¹¹⁹ Покорський-Жоравко А.И. Биографический очерк П.И. Прокоповича / А.И. Покорський-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1876. – Т.11.- С. 431.

Академія була багаступеневою школою. Тут можна було здобути початкову освіту, освіту середню, вищу. Класи мали різне спрямування. Були три класи «граматические» (нижчий, середній і вищий); клас риторики; клас вищого красномовства; філософський клас; богословський клас. Ми не можемо точно сказати, які студії пройшов Прокопович, оскільки в документах Київської академії (Центрального державного історичного архіву України) списки студентів за роки навчання там П.І. Прокоповича відсутні. Але оскільки на той час, як правило, діти священиків вступали до богословських класів, маємо припущення, що він закінчив саме богословський клас.

У ЦДІАУ вдалось віднайти ряд цікавих документів за 1799 рік, що стосуються системи освіти в Академії. (Прокопович закінчив навчальний заклад на п'ять років раніше, у 1794 р.). Оскільки дослідники часто припускають неточності у переліку наук, які опанував майбутній вчений-бджолар, (цикл навчальний дисциплін в академії постійно змінювався) дещо детальніше зупинемось на питанні його навчання в Академії. Подаємо повний перелік дисциплін з навчального розкладу Київської академії за 1799 рік.

«Чему обучаем: Чистописанию; Правописанию; Катихизису Сокращенному и пространному; Изъяснениям Евангелия воскресных и праздничных; Букварю латинскому; Правилам для учащихся, иным сложностям; Всеобщей истории и географии; Российской и латинской риторики; Высшему красноречию; Сельской и Домашней экономики; Философии и латинскому языку; Натуральной истории и физики на российском языке; Богословию на Латинском языке; Изъяснению преданий Апостолов; Языкам же греческому, еврейскому, французскому, немецкому, польскому, и рисовальному искусству по правилам»¹²⁰.

Деякі дисципліни в Академії читались учням за їх власним вибором. Скажімо *«рисовальному искусству обучаться позволительно ученикам всех*

¹²⁰ Выписка из расписания о порядке учения в Киевской Академии преподаваемого для образования по тому и прочих семинарий учения, 1799 г.- ЦДІАУ. - Ф.1973. - Оп.1. - Спр. 2257. – Арк. 3.

классов, имеющим к оному охоту и способности»; «в классах высшего красноречия обучаться всем студентам философии и богословия», а «высшего драматического класса ученикам продолжать арифметику и польский язык, начинать же немецкий или французский языки смотря по способности и расположению учеников»¹²¹.

До речі, Прокопович пізніше жалкував, що не опанував німецьку мову в академії і не міг прочитати книг німецьких авторів з бджільництва. Для дітей священиків, як свідчать документи, обов'язковим було вивчення грецької та єврейської мов.

Скільки ж годин було виділено на кожен дисципліну? Окрім дисциплін з єврейської, латинської мов, малювання та «сільської і домашньої економіки», на які виділялось «по 3 часа в седмицу», всі решта читались по 6 годин.

Подаємо також окремо перелік дисциплін, які викладались лише «В богословских классах: Краткую церковную историю с показанием главных эпох; Герме(далі нерозбірливо); Систему догматической и Нравственной Богословий Феофана Прокоповича; Пасхалию; Читать священное писание с объяснением труднейших мест; Книгу Нер ... (далі нерозбірливо); Книгу о должностях приходского священника; Толковать публично по воскресеньям (далі нерозбірливо) с присоединением; нравоучений Апостольских послания»¹²².

Рівень українського духовництва був значно вищим за російський і тому не випадково у реформах освіти і культури ще Петро I спирався на українське священство. Випускники Київської академії служили не лише священиками, їх призначали також на різні статські посади. Пізніше Академії була «навязана миссия народного учительства». У другій половині XVIII ст. почастішали

¹²¹ Выписка из расписания о порядке учения в Киевской Академии преподаваемого для образования по тому и прочих семинарий учения, 1799 г.- ЦДІАУ. - Ф.1973. - Оп.1. - Спр. 2257. - Арк. 6.

¹²² Выписка из расписания о порядке учения в Киевской Академии преподаваемого для образования по тому и прочих семинарий учения, 1799 г.- ЦДІАУ. - Ф.1973. - Оп.1. - Спр. 2257. - Арк. 4

виклики студентів Академії до медичних закладів і на громадянську службу Росії. І завжди, як зазначає З.І. Хижняк, студенти Київської академії мали найкращі відгуки. У 1786 році міністр Завадовський так характеризував Київських вихованців: *«Поміж усіх, надісланих на посади учительські в різні часи і з різних училищ, людьми найкращими, найздібнішими, найморальнішими виявлялися студенти Київської академії»*¹²³.

У період навчання в Києво-Могилянській академії П.І. Прокоповича навчальний заклад вважався одним із кращих не лише в державі, а і в Європі. Яскравим підтвердженням того є ряд віднайдених в архіві документів з проханнями іноземців про навчання в Києві. Наприклад польський шляхтич Тендзелецький просить дати можливість навчатися в Київській академії, заради чого він готовий навіть змінити віросповідання (до академії приймали лише православних)¹²⁴. Поляк Костянтин Шавровський у 1793 році просить дозволу на проживання у Києві протягом семи років заради навчання в Академії¹²⁵. Подібних прохань було багато не лише від поляків, а й від греків та ін.¹²⁶.

Ще Петро Могила (1596-1647) запровадив в Академії вивчення та осмислення здобутків західноєвропейської культури і науки. Традиції, запроваджені П.Могилою, тривалий час зберігались. (Цариця Катерина в листі до Румянцева з роздратуванням писала, що навчання у Києво-Могилянській академії проходить *«по развратным правилам римского духовенства»* і що учні *«заражаются многими ненасытного честолюбия началами»*). На заняттях з філософії проводилися диспути, обговорення. Зокрема, обговорювалась книга філософа-містика Джона Мейсона (Іоана

¹²³ Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії (1615-1817 р.р.) З.І. Хижняк. – К.: Видавничий дім «КМ Академія». – 2002. – С.172.

¹²⁴ ЦДІАУ. - Ф.59. - Оп.1. - Спр. 3545. – 1-6 арк.

¹²⁵ ЦДІАУ. - Ф.193. - Оп.1. - Спр. 3539. – 6 арк.

¹²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ Ф. 59 Киевская губернская канцелярия (1669-1817). - Оп. 1. Спр. 3646. Промеморія Київської духовної консисторії до Київської губернської канцелярії про приїзд до Києва із Греції монаха Григорія Лавріота, який бажає вчитись в академії, арк. 6

Масона) «О познании самого себя». Раніше ця книга була популярною у середовищі масонів в рукописному вигляді німецькою і англійськими мовами. У 1793 році була надрукована у Москві російською у перекладі І.П.Тургенєва. У книзі, яка є своєрідним підручником з духовної психології, велика роль приділялась внутрішній роботі людини: самовдосконаленню, пізнанню істинного Бога, покаянню : *«Самопознание ведет к истинному раскаянию»*, *«Все широкие и гладкие пути должны нас устрашать»*, *«Процесс духовного возрождения: человек должен удалиться от мира и углубиться в себя»*. У книзі вказувалось, що молитись не обов'язково потрібно в церкві і т.д.

При вивченні архівних матеріалів Києво – Могилянської академії особливу увагу привернули уривки із творів студентів, в яких аналізувалась книга Іоана Масона: *«Что я есть? Для чего я сотворен? Какая польза миру или мне самому, что я живу столь долго?»*¹²⁷ і ін.

Якщо Прокопович і не навчався у філософському класі, то можна припустити, що він був ознайомлений з популярною на той час книгою. Скажімо пізніше він писатиме, що звертатися до Бога можна *«не словами, но сильною мыслию, ясно представляюще просимое»*, тобто без словесної молитви і т. д..¹²⁸. Отже, навчання у Києво-Могилянській академії для майбутнього вченого-дослідника, окрім опанування високим рівнем освіти, в значній мірі вплинуло на формування його передового світогляду.

Випускника Києво-Могилянської академії теологічні науки цікавили менше, ніж природничі. Мріючи вступити до Московського університету, він, всупереч батькові відмовився служити священиком. Та батько, *«человек натуры властной»*, за допомогою свого брата, який служив на той час в Імператорській гвардії, змушує сина іти на військову службу. Виконуючи волю батька, П.І. Прокопович прослужив гусаром: один рік в

¹²⁷ Выписки из сочинений по философии, риторике. – ЦДІАУ. – Ф.1711. – Оп.1, - Спр. 10. – Арк. 509.

¹²⁸ Уроки, преподаваемые в Школе Пчеловодства Господина Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1835. - № 2. – С. 278.

нижчих чинах, а чотири роки – офіцером. *«Як я шкодую, - говорив пізніше П.І. Прокопович, що доля, котра не сприяла з молодих років моїй освіті, загородила мені шлях до храму світорозуміння, не привела мене до обсерваторії для відкриття зовнішніх причин, діючих на все земне буття, а проти волі і схильності змусила одягти гусарський мундир»*¹²⁹.

Якщо розглянути цей період життя П.І. Прокоповича у загально історичному контексті, то стає зрозумілим, що наш знаменитий бджоляр жив у непростий час, коли Росія знаходилась у стані війни і він був безпосереднім учасником тих подій. Дворянського сина, як і багатьох його ровесників, ще у семирічному віці зарахували кадетом Херсонського пікінерського полку. У 19-річному віці Прокоповичу присвоюють звання корнета і в березні 1794 року переводять на подальшу службу до Переяславського кінно-єгерського зарахували кадетом Херсонського пікінерського полку¹³⁰. 9 вересня цього ж року - до гусарського полку Боура (пізніше – цей полк став називатись Павлоградським гусарським). Лише за один 1794 рік П.І. Прокопович побував у походах: у Шерміней під містечком Кобрином – 6 вересня, у Фаон, під монастирем Крупицями – 8-го, під Брестом – 15 жовтня, під Варшавою – 30 жовтня. А 24-го жовтня 1794 року брав участь у штурмі Праги під час придушення повстання поляків¹³¹.

Перебуваючи у війську, Петро Прокопович виявив неабияку сміливість у битві з турками при взятті м. Очакова. Разом з військами О.В. Суворова брав участь у поході на Альпи. Із славним Павлоградським полком воював у Персидській війні і на Кавказі. В біографічних даних вказується, що П.І. Прокопович під керівництвом О.В. Суворова «брав

¹²⁹ Голицин Я.С. П.И. Прокопович: биографический очерк / Я.С.Голицин // Пчеловодство. – 1950. - №3. – С.5.

¹³⁰ Зєвахін Л. Г. Ад'ютант його величності / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. - 2005. - № 8. – С. 20.

¹³¹ Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – С.16.

Прагу і Варшаву»¹³² .. З історії відомо, що саме у цей період (1794 р.) у Польщі відбувалось велике народне повстання під проводом Костюшки, головним гаслом якого був заклик: «воля, рівність, незалежність». Якраз це народне повстання придушувала армія О.В. Суворова, в якій служив П.І. Прокопович. У Празі він був свідком нечуваних грабунків та різанини, які наводили жах на оборонців Варшави. У цій війні юний Прокопович бачив героїчну мужність поляків у боротьбі за своє визволення. Ці події не могли не вплинути на формування світогляду 20-літнього юнака¹³³.

На той час царська Росія для захисту своїх земель від турків почала відбудовувати під керівництвом О.В. Суворова декілька фортець і фортів. 25 квітня 1794 року вийшов наказ цариці Катерин II про будівництво міста Одеси під керівництвом Дерибаса і Деволянта. У військовому відомстві прекрасно розуміли, де саме можна використати офіцера, який добре знав кілька іноземних мов і на «відмінно» закінчив клас вищого красномовства в академії. П.І. Прокоповича призначають керівником канцелярії Деволянта, який *«оказывал ему особое расположение за его трудолюбие и способности к письмоводству»*¹³⁴.

Після сходження на престол Павла I, який вважав будівництво фортець зайвим і за чийм розпорядженням «Експедиція будівництва південних фортець і порту Одеського» під керівництвом Деволянта була скасована, Петро Іванович з 24 серпня 1797 року починає служити ад'ютантом у генерала К.Ф. Боура. П.І. Прокопович з винятковою старанністю виконував свої обов'язки, планував вирішення майбутніх завдань, давав оцінку подіям. Але військова служба ніколи не була до душі майбутньому вченому.

¹³² Зєвахін Л. Г. Ад'ютант його величності / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. - 2005. - № 8. - С. 20

¹³³ Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. - 1928. - № 9. - С. 274-276; Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. - 1928. - № 11. - С. 346-348.

¹³⁴ Покорский-Жоравко А.И. Биографический очерк П.И.Прокоповича / А.И.Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. - 1876. Т.11.- С.431.

У гусарському полку К.Ф. Боура Петро Іванович прослужив до 17 жовтня 1798 року, після чого, у 23-и роки, пішов у відставку¹³⁵.

За свідченнями інших дослідників – у 1801 році, коли йому виповнилось 25 років. Однією з причин відставки з армії було ніби поганий стан його здоров'я¹³⁶.

Але твердження, що П.І. Прокопович був людиною із слабким здоров'ям розвінчує рукопис статті невідомого автора «Фанатик идеи и герой труда П.И. Прокопович», знайдений у Конотопському краєзнавчому музеї. У рукопису повідомляється: *«Если мы примем во внимание, что Петр Иванович Прокопович был одним из образованнейших людей своего времени и что начал военную службу в гусарском Боура (Павлоградском) полку к наивысшим военным чинам и почестям, то вместе с тем мы должны будем признаться, что причины, заставившие его расстаться с гусарским мундиром и сулившей блестящую будущность службой, были исключительной важности. Такой причиной до сих пор признавалось его слабое здоровье. Однако критическая оценка обстоятельств, создавших «легенду» о его слабом здоровье и рассмотрение его деятельности в связи с событиями...или исторической эпохи, приводят нас к иному выводу... А что здоровье у Прокоповича было хорошее свидетельствует...»* (Див. додатки). На цих словах запис, нажаль, переривається.

Легенда про поганий стан здоров'я П.І. Прокоповича починається з його прохання про відставку, адже відомо, що в часи царизму саме ця причина була майже єдиним важливим мотивом для звільнення від військової служби. Те, що ця причина була лише приводом для звільнення з армії П.І. Прокоповича, підтверджують і інші джерела¹³⁷.

¹³⁵ Зєвахін Л. Г. Ад'ютант його величності / Л. Г. Зєвахін // Пасіка. - 2005. - № 8. - С.21.

¹³⁶ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1.- С. 8415. - Арк. 23.

¹³⁷ Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С. Сенюк // Архіви України. - 1969. - № 6. - С. 67.

Отже, достовірна причина раптової відставки його з армії залишається невідомою. Повернення сина з війська не порадувало батька і він відмовив синові в будь-якій спадщині. Батько не дозволяв синові господарювати, вимагав, щоб той *«шел служить по выборам дворянства»*¹³⁸.

Проживаючи в батьківській садибі протягом 2-х років, П.І. Прокопович не міг обрати собі заняття, поки випадково не побачив і зацікавився пасікою сусіда улітку 1799-го року¹³⁹. За деякими свідченнями перші кроки у бджільництві він зробив ще на пасіці свого рідного молодшого брата Федора. Що спонукало Петра Івановича зайнятися пасічництвом точно невідомо, та як стверджує дослідник історії українського пасічництва Т. Юрченко: родина Прокоповичів здавна *«водила бджоли»*¹⁴⁰.

Пізніше П.І. Прокопович згадував, що *«при первом взгляде на пчелиное семейство мгновенно ощутил такое восторженное чувство, давшее ему твердое убеждение, что пчеловодство его призвание»*¹⁴¹. Цей ентузіазм і любов до бджіл не полишали його до кінця життя.

Щоб бути матеріально незалежним, вирішив завести власне господарство. На заощаджені під час військової служби кошти він придбав три десятини землі, де побудував будиночок. Завдяки своїй працьовитості, йому вдалось на зароблені гроші придбати ще декілька учасків землі, розширивши своє господарство.

¹³⁸ Покорский-Жоравко А. И. Биографический очерк П. И. Прокоповича / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1876. – Т. 11. – С. 431.

¹³⁹ Різниченко В. Допоки бринить бджола / В. Різниченко // Сільські вісті. – 1991. – № 10 (15 січня). – С. 2.

¹⁴⁰ Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Т. Юрченкою. – Прилуки, 1926. – 44 с.

¹⁴¹ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. – ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.8415. – Арк.1.

Весною 1800 року придбав 32 вулики і з великим ентузіазмом взявся за нову справу. Через брак досвіду перший рік був невдалим – із 32 бджолиних сімей залишилось лише 9. Восени 1802 року внаслідок пожежі у П.І. Прокоповича згорів будинок. Врятувати вдалося лише асигнацію вартістю 10 карбованців та діжку з 2 пудами меду. Та у нього залишилась ще пасіка, що складалась із 60 вуликів. Зиму 1802-1803 року прожив у викопаній власноруч землянці, майструючи нові вулики

Влітку, взявши позику, П.І. Прокопович будує новий будинок. Надзвичайна зацікавленість справою, потреба виплатити борги, прагнення перебороти насмішки сусідів та деяких родичів, котрі нарікали, що він *«проміняв мундир і погони на сокиру і лопату»* – всі ці фактори спонукали П.І. Прокоповича активніше вивчати мистецтво пасічництва¹⁴².

С.П. Великдан дає такий опис П.І. Прокоповича: *«...Петр Иванович был высокого роста, с открытой физиономией, имел веселый и откровенный нрав; любил помогать бедным и оставил после себя добрую между ними о себе память и сожаление. Во всю свою жизнь любил чем-либо заниматься, трудиться или вести какой-либо дельный разговор; но терпеть не мог балов и шумных сборищ»*¹⁴³.

Багато хто, перебуваючи у маєтку П.І. Прокоповича і спостерігаючи за мудрим, з особливим спокоєм і охайністю веденням господарства, порівнювали його спосіб життя з життям у монастирському скиті. У свій час П.І. Прокопович переніс до свого маєтку кіновію митрополита Димитрія Ростовського, викупивши її у ченців. А відомий український пасічник Я.І. Костенецький писав про вченого-бджоляра наступне: *«У самоті, в глухому закутку, відмовившись від всіх розваг світу, Прокопович присвятив усе своє життя вивченню цієї чудесної комахи...»*¹⁴⁴.

¹⁴² Матівос Ю. Армія втратила офіцера – світ надбав бджоляра / Ю. Матівос // Голос України. - 2004. - 14 липня. - С. 7.

¹⁴³ Великдан С. П. Петро Іванович Прокопович / С. П. Великдан ; [переклад В. Д. Зуя] // Пасіка. - 1998. - № 1. - С. 26.

¹⁴⁴ Різниченко В. Допоки бринить бджола / В. Різниченко // Сільські вісті. - 1991. - № 10 (15 січня). - С. 2.

До речі, в «Летописи Волинського пасечництва» говориться, що за переконаннями старих пасічників, запорукою успішного пасічникування є саме «отшельническая жизнь»¹⁴⁵.

Достовірні свідчення про особисте життя П.І. Прокоповича відсутні. У церковному шлюбі він не перебував, хоча нехтування церковного шлюбу було не в його вдачі. Дослідник Ю. Юрченко писав, що деякі вважають «демократизмом П.І. Прокоповича-поміщика в його житті з простою селянкою Ганною Боровиковою», інші - ставлять йому в провину брак рішучості, що він не зміг з нею повінчатися»¹⁴⁶.

Ганна Боровикова народить дочку Онисю, яка пізніше вийде заміж за К.Ф. Мельникова з с. Пілипського Чернігівської губернії; дочку Зіновію (за невідомих обставин пропала безвісти) та сина Степана на прізвище Великдан. (Великданом ніби прозивали батька Прокоповича – отця Іоана, бо мав великий зріст).

С.П. Великдан стане правонаступником і головним спадкоємцем П.І. Прокоповича. У свій час деякі дослідники називали Степана його зятем. У Конотопському історичному музеї зберігається копія «Удостоверения», датована 1819-м роком, де констатується, що *«от девки в доме поручика Петра Прокоповича, временно проживающей Анны Боровиковны, родился незаконно прижитый сын Степан, крещен за отсутствием приходского здешней варваринской церкви священником Алексеем, крещеным был казак Яков Мовчан»*. Сучасники стверджували, що зовні Степан був дуже схожий на П.І. Прокоповича. Сам П.І. Прокопович називатиме С.П. Великдана «вихованцем» чи «вчителем грамоти і репетитором пасічництва в школі». Ніколи не називаючи офіційно його

¹⁴⁵ Ковалев І. Л. Живая летопись Волинского пасечничества / І. Л. Ковалев. – Житомир : Типографія С. М. Штернберга, 1915. – 39 с.

¹⁴⁶ Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. - № 11. – С. 348.

сином, зробить все можливе, щоб Степан став спадкоємцем всього його майна¹⁴⁷.

Про освіту С.П. Великдана немає жодних відомостей. Старожили с. Митченки переказували, що освіта була домашньою під керівництвом самого П.І. Прокоповича. С.П. Великдан міг закінчити Конотопську повітову школу, де навчався відомий бібліограф С. Пономарьов, український історик Лазаревський та військовий стратег М. Драгомиров. Звичайно, ніхто інший як П.І. Прокопович виховав С.П. Великдана інтелектуалом-естетом і навіть, за словами М. Костомарова, крайнім «українофілом»¹⁴⁸.

Так само як і П.І. Прокопович, С.П. Великдан знехтував церковним шлюбом. Від Марії Малиновської він мав семеро дітей - четверо синів: Федора, Івана, Петра, Данила та три дочки: Варвару, Євдокію і Ганну. З них, нажаль, тільки Федір деякий час пасічникував, а всі решта після руйнації господарства переїхали на Кавказ та в інші місця колишньої Росії¹⁴⁹.

На 50-у році життя П.І. Прокопович складає заповіт. Передчасно скласти заповіт його штовхає не лише занедужання, а найголовніше - родинні непорозуміння з рідною сестрою Ганною стосовно спадщини, що виникли ще після смерті їх батька.

В тестаменті вказується: *«...сим моїм духовним записом об'являю, що все майно, а саме: 100 десятин орної, сіножатної, левадної, лісної, садової і двірникової землі (в тім числі 4-х садів), 120 голів скотини, 4 пасіки на 450 вуликів і будівель, крім грошових сум на руках в різних осіб, кількістю 9 000 крб. записую губернському секретарю Костянтиніві Мельникову і жінці його Онисці Мельниковій за зроблені мені ними послуги, - з тим, щоб*

¹⁴⁷ Різниченко В. С. Великдан 3 нагоди сторіччя з часу його нагородження 1819-1919 р.р. Сторінка з історії українського пасічництва / В. Різниченко. – К., 1925. – С.5.

¹⁴⁸ Скуртівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович / В. Скуртівський // Берегиня. – 1997. - №3/4. - С. 75.

¹⁴⁹ Різниченко В. С. Великдан 3 нагоди сторіччя з часу його нагородження 1819-1919 р.р. Сторінка з історії українського пасічництва / В. Різниченко. – К., 1925. – С. 15.

вони, Мельникови, малолітнього мого вихованця Степана Великдана як слід виховували і на посаду державну влаштували, а після досягнення ним, Великданом, повноліття, із цього вищеописаного рухомого майна, половинну частину в довічне його, Великдана, володіння виділити, з рухомого майна повинні вони, Мельникови так само, після досягнення Великданом повноліття, дати половину по совісти...»¹⁵⁰. Таким чином, П.І. Прокопович зазначеним заповітом передає половину майна подружжю Мельникових, а половину – малолітньому Степану Великдану.

Вельми цікавим є той факт, що у заповіті, складеному у 1826 році, де П.І. Прокопович, детально описуючи майно: в ріллі, левадах, садах, будівлях, жодним словом не згадує про кріпаків. Відповідь на це питання вдалось віднайти в статті почесного члена Імператорського товариства Південної Росії графа Д. Остен-Сакена, який пише, що *«школа Прокоповича имеет 100 десятин земли, а по желанию Петра Ивановича, человека в высшей степени благородного и современного, выпущены на волю с наделом, усадьбами и землею всего 85 душ обоего пола»*¹⁵¹. Тобто, П.І. Прокопович дав «вільну» своїм кріпакам задовго до підписання маніфесту про скасування кріпосного права. Можливо саме «козацька кров» спонукала П.І. Прокоповича дати волю своїм кріпакам, адже козацький устрій передбачав рівність між людьми, повагу до людини любого походження.

У позовах до Конотопського повітового суду від 11 вересня 1834 року в справі спадщини, П.І. Прокопович звертається з проханням передати майно своїм дітям. Згадуючи про Зіновію (яка працювала ключницею в господарстві П.І. Прокоповича і про яку старожили згадували як про його

¹⁵⁰ Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В.Різниченко. – К., 1924. – С 11.

¹⁵¹ Остен-Сакен Д.Е. Пчеловодство в с. Пальчиках / Д.Е. Остен-Сакен // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1862. – С. 493.

рідну дочку, яка пізніше «пропала безвісти»), називає її *«вільною дівцею, дочкою козака Прокопенкова»*¹⁵².

В усіх документах П.І. Прокопович називає Степана Великдана, Ониську Мельникову, Зіновію Прокопенкову «вільними людьми», підкреслюючи їх не кріпацький стан. Цим самим упереджуючи рідну сестру Ганну, котра в своїх позовах наголошувала, що спадкоємці не мають права на одержання майна через свій соціальний стан.

Петро Іванович декілька років судився з рідною сестрою, про марнотратство якої ще раніше наголошував батько, склав безліч паперів і пояснень заради того, щоб віддати все майно і справу свого життя – школу бджільництва, рідним дітям Степану Великдану та Онисії Мельниковій, що ще раз характеризує його як людину надзвичайно благородних якостей. Після написання заповіту він прожив ще майже чверть століття і не лише виховав сина Степана, а й встиг передати свій багатий теоретичний і практичний досвід з догляду за бджолами.

У багатьох публікаціях про П.І. Прокоповича йдеться як про експериментатора-вченого, для якого головним було не бажання одержувати великі прибутки з пасіки, а вивчати життя бджіл. Дійсно, П.І. Прокопович чималу кількість своїх вуликів приносив у жертву заради проведення дослідів учнями школи. Пізніше він писав, що втратив за 8 років 300 бджолиних сімей. Безперечно, духовним заповітом для П.І. Прокоповича були останні батьківські слова: *«Не поминай мене обідами і попойками, коли хочеш – наділяй в пам'ять про мене - чесних убогих людей грошима, одежою, хлібом, тощо»*¹⁵³. Батько просив, щоб гроші, котрі він залишає у спадок, були витрачені на ремонт Покровської церкви у с. Митченки та на спорудження криниці для «народного вжитку»

¹⁵² Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В.Різниченко. – К., 1924. – С.14.

¹⁵³ Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В.Різниченко. – К., 1924. – С.23.

на Бахмацькому шляху. Син виконав батьківський заповіт і всі гроші, отримані від боржників, віддав на подаяння і допомогу убогим або «несподівано погорілим», безпомічним.

У той же час П.І. Прокопович не був альтруїстом. Про нього можна говорити як про заможного поміщика-підприємця, товарне господарство якого давало великі прибутки. В період розквіту «бджолина імперія» П.І. Прокоповича набула великих масштабів. У колишнього власника трьох десятин землі і 77 примітивних вуликів-дуплянок, весь капітал якого обмежувався 10-рублевою асигнацією, у 1839 році було вже майже три тисячі бджолосімей, які приносили господарю до 20 тис. рублів щорічного прибутку. Цей повчальний приклад П.І. Прокоповича, коли наукові досягнення активно впроваджуються у практику і дають блискучий позитивний економічний результат, заслуговує на наслідування.

На великій пасіці П.І. Прокоповича, яка не мала собі рівних за весь період розвитку галузі в державі, панував чіткий порядок. З усього було видно, що його служба в армії привчила до чіткості і високої організованості. Він навіть вулики розставляв на зразок розташування військового табору (Додаток П). Про великий авторитет П.І. Прокоповича в державі свідчить той факт, що дізнавшись про будівництво залізниці Москва-Київ, яка має пройти через його землі, П.І. Прокопович надсилає на височайше ім'я листа з проханням для *«збереження чистоти меду і спокою бджіл»* змінити проект, обіцяючи оплатити додаткові витрати власним коштом. Прохання було задоволене. Отже, тому, що залізничні колії Курсько-Київської залізниці, початок якої було покладено 1867р, пройшли через Конотоп і Бахмач, а не через Глухів і Батурин і далі на Київ, можливо, потрібно завдячувати бджолам П.І. Прокоповича¹⁵⁴.

Пасіку П.І. Прокоповича відвідував імператор. За його вказівкою була укладена угода про постійне постачання кращого за якістю на теренах

¹⁵⁴ Коваленко О. Как пчелы поезда останавливали / О. Коваленко // Панорама. – 2006. - № 39. – С. 9.

тодішньої Російської держави меду до царського двору¹⁵⁵. Крім меду та інших продуктів П.І. Прокопович був чи не основним постачальником і експортером воску для свічкових заводів Росії і Західної Європи, зокрема Ватикану.

Помер П.І. Прокопович у березні 1850 р., занедужавши на 7 тижнів до своєї кончини. Як зазначалось раніше, у деяких документах прослідковуються розбіжності стосовно років життя вченого. Зокрема, у «Виписці із метричної книги» с. Пальчики Чернігівської губернії за 1850 рік (Додаток Д), а також у біографічному виданні «Материалы для истории научной и прикладной» (1891) зазначається, що він помер на 70-у році життя. За офіційно визнаними даними - вчений прожив 75 років. Пояснення таким розбіжностям надає В. Різниченко, вказуючи, що часто вік небіжчика при похованні записувався із слів родичів або знайомих, а не на основі відповідних документів. Таким чином, часто траплялись помилки при запису років життя¹⁵⁶.

В останні хвилини свого життя П.І. Прокопович власноручно написав: *«Петр Прокопович, 1850 года. Страдаю более 50 дней. Боже, помилуй меня»*¹⁵⁷. В журналі «Москвитянин» 1850 року повідомлялось: *«Умер известный во всей России пасечник П.Прокопович, который первый, можна сказать, заложил у нас основы пчеловодства как науки»*¹⁵⁸ На могилі, за його попереднім бажанням, учні поставили вулик, викарбувавши слова вчителя: *«Посвятив себя пчеловодству, я отдал ему всю жизнь, все мысли, всю страсть»*.

¹⁵⁵ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года/ - ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1.- Спр. 8415. - Арк. 26.

¹⁵⁶ Різниченко В. С. Великдан 3 нагоди сторіччя з часу його нагородження 1819-1919 р.р. Сторінка з історії українського пасічництва / В. Різниченко. – К., 1925. – С.11.

¹⁵⁷ Покорский-Жоравко А.И. Биографический очерк П.И.Прокоповича /А.И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. - 1876. - Т.11.- С. 434.

¹⁵⁸ Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В.Різниченко. – К., 1926. – С.8.

Про нащадків П.І. Прокоповича відомо, що онук Костянтин, який народився в 1844 році і, здобувши освіту у Конотопському повітовому училищі, працював у Конотопському, а пізніше - Глухівському суді. Одружений був з дочкою надвірного радника Марією Федорівною Філонович. У цьому шлюбі народився син Аркадій (1873р.). Справжнім продовжувачем справи П.І. Прокоповича став правнук Аркадій Костянтинович Мельников¹⁵⁹.

Отримавши у 1908 році диплом агронома після закінчення сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту так само, як і його прадід, став дослідником і експериментатором. Протягом багатьох років працював у Митченках. На батьківській садибі в с. Митченках Конотопського повіту заклав дослідний сад, висадив більше сотні дерев. Повернувшись з фронтів першої світової війни, працював агрономом господарства.

Берегинею славетного роду Прокоповичів є праправнучка Петра Івановича – Марія Аркадіївна Мельникова-Полякова (народилась 1911року). На урочистостях, присвячених 220-річному ювілею П.І. Прокоповича, що проходили в Чернігівському історичному музеї, 94-річна родичка передала до фонду музею декілька сімейних реліквій¹⁶⁰.

Під час вивчення біографії П.І. Прокоповича виникло питання : чи не був Петро Іванович родичем філософа і мислителя, ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича? Документальні підтвердження цьому припущенню не знайдені. Загальновизнаною датою народження Феофана Прокоповича є 1684 рік (хоча дослідник Т.Г. Байер стверджує, що це був 1677 рік). Феофан носив прізвище матері, прізвище

¹⁵⁹ Половнікова С. Всесвітньовідомий бджоляр / С. Половнікова // Чернігівщина inkoqnito. – Чернігів, 2004. - С. 287.

¹⁶⁰ Кузьмено Л. Праправнучка П. І. Прокоповича живе в Чернігові / Л. Кузьменко // Деснянська правда. – 1995. - 20 трав. – С. 4.

батька було невідоме. Після смерті батьків хлопець потрапив під опіку дядька – ректора Києво-Могилянської академії. А в 1712 році очолив її сам.

Вивчаючи біографії цих двох видатних і головне – знакових для України людей, котрі народились з різницею майже в століття, не можна не помітити їх дивну спорідненість і схожість у «діяннях». Обидва були організаторами шкіл для дітей-сиріт з подібною дуже ефективною організацією навчання, при якій старші вихованці навчали молодших. За свідченнями сучасників Феофан Прокопович так само любив садівництво. Біля свого будинку, навкруги якого стояв ліс, Владика Феофан заклад сад, власноручно посадивши дерева. У 1732 році Феофан Прокопович отримав на Аптекарьському острові неподалік Санкт-Петербургу 440 сажень землі під пасовище для худоби. Можливо, там знаходилась і пасіка, бо є свідчення про виготовлення солоду. Обидва Прокоповичі були, за спогадами очевидців, «геніально дотепні» в розмовах – часто вживали жарти, приказки, притчі.

Ще одна цікава деталь: Феофан Прокопович ніколи не давав малювати з себе портрет. Це було зроблено лише після його смерті за розпорядженням цариці. У П.І. Прокоповича в архівах також не знайшли жодного його портрета, окрім зображення невідомої жінки. Маючи прихильність «сильних світу цього», володіючи чималими матеріальними статками, обидва великі українці залишались, говорячи словами Григорія Сковороди, «друзями свого покликання, а не любителями прибутку від нього».

Прижиттєвий портрет П.І. Прокоповича, що зберігся до наших днів, як згадувалось раніше, знаходиться в історичному музеї м. Чернігова. Один час за портрет П.І. Прокоповича видавався портрет С.О. Маслова, секретаря Імператорського Московського товариства і редактора «Земледельческого журнала», який був особисто знайомий з П.І. Прокоповичем і бував у його школі. Невідомо, чи мали вони зовнішню схожість, але в петлицях обох були ордени Святого Володимира IV

ступеня. Ця обставина й наштотувала на помилку істориків, яка з часом була виправлена. Зображення першого портрету П.І. Прокоповича, написаного на основі спогадів старожилів села Пальчики, співвітчизники змогли побачити у журналах «Український пасічник» (1926, №5; 1927, №7), «Пасічник» (1926, №8). На портреті бджоляр був зображений з люлькою, хоча до того вважалось, що він не міг курити і не дозволяв це робити учням (Додаток Р). Можливо з цієї причини цей малюнок більше ніде не друкувався. У 1964 році художником Г.О. Петровим була зроблена спроба зробити портрет бджоляра знову ж таки на основі спогадів його земляків але він друкувався лише в місцевих газетах. У 1936 році цим же художником написаний портрет за консультацією С.О. Розова.

У роботі над портретом художник використав медаль і барельєф, на якому зображений профіль П.І. Прокоповича. Поява цього портрета викликала величезну кількість критичних зауважень спільноти про невідповідність як зовнішності так і внутрішній сутності вченого-бджоляра. Прикро, що саме цей портрет визнаний офіційним.

2.2. Формування наукових поглядів вченого

Щоб зрозуміти всю геніальність П.І. Прокоповича як вченого, потрібно проаналізувати історичне середовище в якому він жив і творив. Це була епоха, коли правляча верхівка і російське дворянство були в полоні західноєвропейської культури. Вплив Заходу був настільки великим, що майже жодний російський винахід того часу не знаходив на батьківщині своєчасного визнання і підтримки. Показовим є той факт, що рамковий вулик П.І. Прокоповича був вперше застосований його учнем за кордоном, в Німеччині. Кріпосне гноблення, повна безграмотність населення, відсутність промисловості і натуральне сільське господарство були поганим ґрунтом для впровадження винаходів.

Техніка бортництва була примітивною і обмежувалась відбиранням меду та захистом бортів від звірів. Пасічництва, як галузі тваринництва, по

суті не існувало¹⁶¹. Досвід пасічникування до XVIII століття майже не узагальнювався. Навички з догляду за бджолами передавались зазвичай у спадок від батька до сина. Бджільництво було тісно пов'язано з релігією, мало свої молитви, своїх покровителів. Криза бортництва охопила у кінці XVII ст. всю територію розселення східних слов'ян. Останній удар по бортництву наніс імпорт товарів – цукру, вина, які підірвали значення меду як єдиного солодкого продукту і сировини для приготування хмільних напоїв.

Для активізації вітчизняного бджільництва у другій половині XVIII ст. була здійснена спроба використати досвід кращих закордонних бджолярів. У 1771 році *«По высочайшему Повелению два воспитанника Смоленской духовной семинарии Бородовский и Афанасий Каверзнев были отправлены Импер. Вольн. Эконом. Общ. за казенный счет в Германию к известному тогда пчеловоду Пастору Шираху для изучения пчеловодства и распространению его на родине...»*¹⁶².

Автор «Летописи русского пчеловодства (с 912 по 1912)» В.П. Попов, скептично оцінивши результати даного відрядження, відзначає головний позитивний результат поїздки – переклад студентом А. Каверзневим на російську мову книги бджоляра пастора Шираху. (Книгу сьогодні можна знайти у фондах рідкісних видань Харківської наукової бібліотеки ім. В.В. Короленка. Доволі цікавими є рекомендації Шираху як навчити «небідових» бджіл захищатися від бджіл-злодійок, що викрадають мед. Ширах рекомендує «небідовим» підливати горілки в солод, від чого бджоли стануть «веселіші» і активніші у захисті свого вулика)¹⁶³. Та книга, яка вважається однією з перших перекладних книг з бджільництва в Росії, не мала широкого поширення.

¹⁶¹ Аветисян Г. А. Пчеловодство: учеб. пособие / Г. А. Аветисян. – М. : Колос, 1965. – С. 7

¹⁶² Попов В.П. Летопись русского пчеловодства (с 912 по 1912) / В.П. Попов. – Пенза.- 1913. – С. 12.)

¹⁶³ Ширах Н. Саксонский содержатель пчел, или ясное и основательное наставление к размножению пчел / Н. Ширах ; пер. А. Каверзнева. – СПб., 1775. – 338 с.

Піввікова діяльність П.І. Прокоповича проходила в той час, коли у бджільництві господарювала «колодна» та «дупляночна» системи. Цей період також співпав із значним вирубанням лісів і розорюванням земельних масивів, а отже і занепадом бджільництва. П.І. Прокопович прагнув впроваджувати прогресивні методи, які керуючий консервативно-патріархальний лад на той час ще не готовий був приймати.

Окрім негативних, були й певні позитивні фактори, які сприяли розвитку діяльності П.І. Прокоповича. Перш за все – це прекрасні кліматичні умови в місцях розташування пасік з достатком медоносів у лісах, луках і степах. Ще з часів глибокої давнини Чернігівщина славилася багатими природними умовами для розвитку бджільництва. За свідченням О. Лазаревського, перших поселенців, що освоювали ці місця, найбільш приваблювали багатства бортних угідь. Тому Чернігівська губернія була однією із найбільш розвинутих зон бджільництва царської Росії. І хоч до кінця XVIII ст. багато лісів було знищено, та за часів П.І. Прокоповича вздовж високого берега ріки Сейму збереглися залишки садів та парків українських гетьманів: *«Тут серед струнких гетьманських тополь та кучерявих берез, що насадив Мазепа навкруг свого палацу, стояли в ряд розставлені вулики, а під руїнами Мазепинського дворця, розгромленого в 1708 році Менишиковом, сидів, бувало, в холодочку сивий дідусь...»*¹⁶⁴. До колишніх парків Івана Мазепи, Пилипа Орлика долучився парк Кирила Розумовського¹⁶⁵. Саме на їх території і розташовувались пасіки П.І. Прокоповича.

Сприятливу роль у популяризації діяльності П.І. Прокоповича зіграло близьке розташування його пасік до Батурина. До колишньої гетьманської столиці приїздило багато видатних українських діячів: Т.Г. Шевченко, М. Костомаров, історик О.Лазаревський і ін. Всі вони відвідували також і

¹⁶⁴ Різничко В. Батуринське пасічництво (сторінка з історії українського пасічництва. – Стрий, 2010. – С.12. (Репринте видання з видання: Київ, 1916).

¹⁶⁵ Семенюк О. Пам'ять жива: 225-ій роковині з дня народження Петра Івановича Прокоповича присвячується / О. Семенюк // Голос Присеймів'я. – 2000. - № 15. - С. 4.

пасіку видатного вченого-практика. За переказами, побував ніби у Прокоповича і цар Олександр III під час своїх відвідин Батурина.¹⁶⁶

Аналізуючи діяльність П.І. Прокоповича як вченого-бджоляра, слід зазначити, що, розпочавши її у 1800 році, 25-річний пасічник не міг знайти в своєму окрузі Чернігівської губернії жодної книги з питань бджільництва. Запитання П.І. Прокоповича про книги з бджільництва викликали в оточуючих пасічників лише посмішки.

З метою запозичення досвіду П.І. Прокопович зустрічався з досвідченими пасічниками Чернігівщини, Полтавщини. Однак їх досвід Петра Івановича не задовольнив, бо вони діяли «варварським» методом, винищуючи бджіл при відбиранні меду. І тому єдиною «книгою» з вивчення бджіл для П.І. Прокоповича були власні дослідження, спостереження, які він ретельно записував у щоденник та унікальна інтуїція, за яку його в народі прозвали «прозорливим»¹⁶⁷.

Пізніше, у 1827 році П.І. Прокопович писав, *«в открытиях, без всякого руководства, был отменно счастлив тем, что первоначально не читал никаких сочинений по пчеловодству, не только иностранных, но и русских. Всякое мое познание истекало из непрерывных наблюдений, делопроизводств пчелиных и повторяемых опытов»*¹⁶⁸. П.І. Прокопович самостійно, не обтяжений загальноприйнятими положеннями, вчитаними із книг, часто хибними, незалежно від авторитетних зарубіжних вчених, робив свої власні відкриття, які підтверджувались багаторічною практикою. Великим поштовхом для переосмислення підходів по догляду за бджолами став вельми сумний випадок, який П.І. Прокопович згадував усе своє життя. Щоб розрахуватися з боргами, які П.І. Прокопович брав для побудови нового будинку після пожежі, він змушений був продати 100 пнів

¹⁶⁶Різниченко В. Батуринське пасічництво (сторінка з історії українського пасічництва). – Стрий, 2010 (Репринтне видання з видання: Київ, 1916) .- 16 с.

¹⁶⁷ Шабаршов И. Ученые пчеловоды России / И. Шабаршов. – М. : Агропромиздат, 1986. – С. 175.

¹⁶⁸ Прокопович П.И. О пчеловодстве / П.И.Прокопович // Земледельческий журнал. – 1827. - №19. – С. 56.

з бджолами і був вражений побаченим, коли «баришники» за один день жорстоко витруїли всіх комах, щоб забрати мед на продаж. Пізніше П.І. Прокопович писав, що ті, хто знищують «виробників», тобто бджіл, заслуговують докору. Тим більше, що мед, взятий таким способом був неякісним, з домішками.

П.І. Прокопович постійно експериментував, тримаючи своїх бджіл у різних вуликах: у бортях, стояках, лежаках, дуплянках, складаних ящиках. Згодом визнав *«зручності і незручності» кожного виду вуликів і будь-якого дійства з бджолами»*¹⁶⁹. Помилявся і на основі подальших практичних спостережень самотійно виправляв свої помилки, приходив до висновків, які різнились надзвичайною логічністю. За перші вісім років експериментів П.І. Прокопович втратив близько трьохсот вуликів, але саме ці роки ретельного вивчення послужили йому основою створеної і повністю опрацьованої ним науки про бджоли.

Уже з 1808 року бджоляр-новатор з Чернігівщини став відомим далеко за межами своєї губернії і приймав на власній пасіці всіх зацікавлених у раціональних методах бджільництва¹⁷⁰. Обладнання, яким він користувався в своїх перших дослідженнях, було зовсім простим: пасічні і аптекарські ваги, термометр, барометр, годинник. П.І. Прокопович спостерігав за поведінкою бджіл, погодою, цвітінням медоносних рослин, ретельно записуючи висновки у щоденники. Любов до бджіл, відданість своєму ремеслу, вміння аналізувати ситуацію і узагальнювати факти допомогли П.І. Прокоповичу оволодіти багатьма раціональними методами традиційного пасічникування, завдяки яким його господарство швидко

¹⁶⁹ Великдан С.П. Петро Іванович Прокопович / С.П.Великдан [Переклад В.Д.Зуя]. – Пасіка. – 1998. - №1. – С.27.

¹⁷⁰ Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии соприкасающимся с нею отраслям знания преимущественно за последние тридцатипятилетие (1850-1888) / сост. А. Богданов. – М. : Типолитография И. Н. Кушнарева, 1891. – Т. 3. - С. 38.

зростало. Через вісім років його пасіка нараховувала вже 550 бджолиних сімей¹⁷¹.

Дещо пізніше пасіки П.І. Прокоповича будуть розміщені в декількох місцях: в с. Пальчики, с. Митченки, урочищі Римському, в урочищі «Шовковиця», «Озерці» по річці Дочі і ін. Розміри пасік були різними - від 90 до 300 бджолосімей. Що ж до загальної кількості вуликів на пасіках, дослідники називають різні цифри - від 3000 до 10000. У статті «Про втулковий вулик», датованій 1841-м роком, П.І. Прокопович вказує кількість вуликів на своїй пасіці - 2 700¹⁷².

Але у статті П.І. Прокопович не уточнює - чи про загальну кількість вуликів на пасіці йде мова чи лише про втулкові. Помиляються ті дослідники, які називають кількість вуликів на пасіці П.І. Прокоповича - 10 000. Знаменитий бджоляр вказує цю цифру, маючи на увазі загальну кількість втулкових вуликів по всій державі.

Зміцнивши за допомогою прибутків від пасіки своє матеріальне становище, П.І. Прокопович *«начал выписывать книги о пчеловодстве, как то: Пастора Шираха, Криста, Фридерика календарь о пчеловодстве, читал некоторые статьи в трудах С-Петербургского Вольного Экономического общества, а теперь рассмотрел я и книгу Г-на Дезорма, 1825 года изданную им в Париже. Во всех сих сочинениях не нашел я главных естественных оснований, на которых утверждается благосостояние рода пчелиного... даже у них не определено, что есть рабочая пчела и прочее много, а потому искусственные их способы управляться с пчелами или не надежны, или неудовлетворительны, или даже бесполезны»*¹⁷³.

¹⁷¹ Великдан С.П. Петро Іванович Прокопович / С.П.Великдан [Переклад В.Д.Зуя]. – Пасіка. – 1998. - №1. – С.26.

¹⁷² Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – С.75.

¹⁷³ Прокопович П.И. О пчеловодстве / П.И. Прокопович. – Земледельческий журнал. – 1827. - № 19. – С.57.

С.П. Великдан зазначав, що П.І. Прокопович *«нигде не нашел ни одного из открытий, сделанных им: о 5-и сортах маток и их плодовитости; о значении в пчелиных семействах трутней, о свойствах и породах рабочих пчел, ... о самом действенном средстве излечения пчелиной болезни гнильца и метелицы, о прекращении пчелиного воровства (грабительства)»*¹⁷⁴. Тобто, в жодній із праць він не почерпнув викладу головних природних основ, на яких ґрунтується благополуччя бджолиного роду, які досяг самостійно, спостерігаючи за комахами багато років. С.В. Великдан стверджував, що якби П.І. Прокопович читав літературу з бджільництва на початку своєї творчої діяльності, то став би на помилкову стежку і повторив неправильні твердження, які проголошувались протягом багатьох століть. Так, наприклад, Вергілій писав, що рої вилітають ніби-то через сварки бджолиних маток. П.І. Прокопович на власних дослідженнях переконався, що це не відповідає дійсності. Оцінюючи важливі анатомічні дослідження про бджіл Реомюра, П.І. Прокопович не був згоден з його твердженням про те, що запорукою працелюбності комах є прагнення виключно лише заради процвітання майбутнього покоління і ін.¹⁷⁵

Вчений-експериментатор, будучи людиною надзвичайно вимогливою до себе, вважаючи свої знання далекими від повної досконалості, не поспішав оприлюднювати результати своїх досліджень, доки остаточно не переконувався у правильності своїх висновків на практиці. Тому першу свою статтю «Про бджільництво» він друкує у «Земледельческом журнале» аж через 27 років своєї дослідницької і практичної діяльності. У статті ще раз підкреслює, що *«всякое познание его проистекало из непрерывных наблюдений повторяемых опытов»*¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И.Прокоповича, читаная в Школе пчеловодства 22 июня 1875 года. – ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр. 8415. – Арк. 25.

¹⁷⁵ Великдан С. П. Петро Іванович Прокопович / С. П. Великдан ; [переклад В. Д. Зуя] // Пасіка. - 1998. - № 1. – С. 26-27

¹⁷⁶ Прокопович П.И. О пчеловодстве / П.И. Прокопович. – Земледельческий журнал. – 1827. - № 19. – С. 56.

Редакція «Земледельческого журнала», який на той час відігравав провідну роль у розвитку сільськогосподарської науки, надає примітку до статті бджоляра-дослідника, в якій вказується, що П.І. Прокопович є єдиний досліджувач бджіл не лише в Росії, а навіть в усій Європі, його зауваження і судження про цих комах відрізняються неповторною повнотою, простотою і вірністю¹⁷⁷.

У своїй творчій діяльності вчений зустрічався з великими труднощами *«от невежества и от зависти происходящими, выдерживал натиск противоборствующих мнений клеветников, вливающих яд во всякое новое начинание»*¹⁷⁸.

С.П. Великдан у біографічному нарисі «Петр Иванович Прокопович» писав, що бджоляру-новатору прийшлося пережити багато наклепів і осуду, без чого в усі часи, нажаль, жодна нова справа не існує. Та, не зважаючи на перепони, П.І. Прокопович з великим терпінням продовжував свою справу, глибоко вірячи, що час покаже користь від неї.

У той же час вчений-практик з Чернігівщини користувався величезною повагою і підтримкою передових людей свого часу. Зокрема, отримував *«теплое участие и полное сочувствие секретаря Общества сельского хозяйства, которое было истинною отрадою труженику-отшельнику»*¹⁷⁹.

Президент Імператорського Вільного Економічного товариства Н.С. Мордвінов «удостоїв його власноручним листуванням». Міністр Державних маєтностей граф П.Д. Кисельов, який був *«одаренный правильным и просвещенным взглядом на все отрасли Государственного управления»*, за словами Д.Є. Остен-Сакена, завжди *«поощрял*

¹⁷⁷ Прокопович П. И. Избранные статьи по пчеловодству / П. И. Прокопович. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С.4.

¹⁷⁸

Прокопович П.И. Политическое действие при управлении пчелиным заводом в 1829 году / П.И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1829. - №27. – С.408.

¹⁷⁹ Остен-Сакен Д.Е. Пчеловодство в Пальчиках / Д.Е.Остен-Сакен // Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России, янв. - 1862. – С.492.

П.И. Прокоповича»¹⁸⁰. Така підтримка надихала вченого і надавала йому сил.

Свою ґрунтовну працю «Записки про бджільництво», в якій він висвітлював багаторічні успішні спостереження і досліди за життям бджіл, П.І. Прокопович розпочав писати ще у 1803 році. При особистому листуванні з секретарем Московського сільськогосподарського товариства С.А. Масловим П.І. Прокопович висловлював велику тривогу стосовно своїх не опублікованих рукописних праць, що лежали окремими книгами на полицях, на які він з сумом дивився як «на незаконченный постройкою Исаакиевский собор»¹⁸¹.

На відміну від якісного меду, книга П.І. Прокоповича виявилась не потрібною. У 1838 році вчений пише клопотання до Чернігівського губернатора про надання дозволу на заснування у своєму маєтку друкарні та літографії з метою видання в ній посібників з бджільництва для своєї школи, журналу з бджільництва та своєї багатотомної капітальної праці. У Чернігівському обласному архіві зберігається декілька оригіналів-прохань, власноруч написаних П.І. Прокоповичем до Чернігівського губернатора, таємного радника М.І. Жукова: *«Для якнайшвидшого досягнення видання своїх праць про пасічництво і для зручності навчання учнів моєї школи цьому важливому предмету для сільського господарства я зважився відкрити при школі невелику літографію і типографію за свій рахунок»*¹⁸².

Замість позитивної відповіді, губернатор направляє лист, в якому вказує, що, не вбачаючи в цих проханнях необхідності чи вагомих причин на відкриття у власному маєтку типографії та літографії, він просить

¹⁸⁰ Остен-Сакен Д.Е. Пчеловодство в Пальчиках / Д.Е.Остен-Сакен // Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России, янв. - 1862. – С.489.

¹⁸¹ Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестник научно-исследовательского ин-та пчеловодства. – Рязань, 1972. – № 21. – 109 с.

¹⁸² Письмо его превосходительству Черниговскому Гражданскому Губернатору Тайному Советнику и Кавалеру Николаю Ивановичу Жукову от учредителя Школы Пчеловодства Поручика Прокоповича. Прошение от 23 февраля 1838. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1.- Спр. 6110. г. - Арк. 3.

П.І. Прокоповича відмовитись від своїх намірів. Не дивлячись на категоричну заборону, за спогадами М. Іваницького, проживаючого в с. Пальчики Чернігівської губернії, під час приїзду до вченого-бджоляра професора А.Є. Зайкевича, типографія уже запрацювала і в ній верстався журнал з бджільництва¹⁸³.

Дещо пізніше члени секретної комісії зробили обшук у маєтку П.І. Прокоповича, конфіскували підготовлені до друку рукописи, знищили друкарські пристрої і опечатали приміщення типографії. Розгром типографії вчинила поліція м. Полтави, яка не відносилась до Чернігівської губернії¹⁸⁴. Причин учиненого вандалізму могло бути декілька: по-перше, відсутність поліцейського дозволу; по-друге, написання твору українською мовою; по-третє, існування особистого ворога вченого, який зробив усе, щоб найбільш нашкодити вченому-бджоляру з Малоросії, який користувався надзвичайним авторитетом і повагою серед прогресивних пасічників у державі¹⁸⁵.

Одну із причин заборони друкування книги вченого яскраво підтверджує лист П.І. Прокоповича, в якому він звертається до свого бывшего «соученика по Киевской академии» з проханням про допомогу в організації типографії для друкування журналу з бджільництва в своєму маєтку, а також текстів уроків, що викладались у його школі: *«Уроков есть уже часть на нашем хохлацком наречии – и для нашей нации было бы преполезно их отпечатать»*. Далі додає: *«Принеся Вам столь чистосердечную исповедь – я льщу себя несомненною надеждою, примите меня и мое дело в свое особое покровительство»*¹⁸⁶. У своєму листі

¹⁸³ Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестник научно-исследовательского ин-та пчеловодства. – Рязань, 1972. – № 21. – С.70.

¹⁸⁴ Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – С.22.

¹⁸⁵ Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – С.22.

¹⁸⁶ Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С.Сенюк // Архіви України. – 1969. – С.8. .

П.І. Прокопович запитує про існування при університеті Святого Володимира цензури.

Тобто, головною причиною відмови П.І. Прокоповичу у відкритті типографії у с. Пальчики, в якій уже були виготовлені ілюстрації і набраний текст творів вченого, є видання творів українською мовою. Доречі, редактор «Земледельческого журнала» С.О. Маслов пізніше згадував, що надіслані до редакції статті батуринського бджоляра міг прочитати лише член редколегії і його земляк, професор російської словесності Московського університету М. Прокопович-Антонович, також випускник Київської академії. У публікаціях П.І. Прокоповича у російських часописах фахові терміни часто подавались українською мовою з поясненням їх значення. Наприклад, слово «торч» (місце у щільнику, де бджоли будують маточники й виводять нових маток) є тільки в українській мові. У російській мові відповідного терміну нема.

До того ж на той час діяв указ Правлячого сенату, затверджений ще 10.06.1826 року, який проголошував виключне право на надання дозволу на відкриття типографій і літографій Міністерству внутрішніх справ лише після попереднього пересвідчення про благонадійність осіб, які бажають мати такі заклади ¹⁸⁷.

Очевидно, П.І. Прокопович не належав до «благонадійних». Після ганебного розгрому типографії і втрати надії на опублікування своїх творів у власному маєтку, П.І. Прокопович занедужав. Тодішні бджолярі з нетерпінням чекали на вихід у світ книги П.І. Прокоповича. З приводу цього посібника відомий український дослідник, послідовник П.І. Прокоповича Я.І. Костенецький писав: *«...сорокалітніми спостереженнями він перевіряв свої винаходи; довго боровся з темрявою; і навіть ворожнечею й, нарешті, ступивши на правдивий шлях, виклав свої знання чітко, правильно, систематизовано і переконливо. Одним словом він створив науку про пасічництво. Але де та книга життя! Де його невмируще творіння? За*

¹⁸⁷ Прокопович П. І. Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. Сімейства бджолині. – Х. : «Фактор», 2010. – С.22

своєю вартістю, воно справді геніальне... Сподіваюсь, що всі приєднаються до мого голосу і стануть благодіяти Прокоповича витягти свою працю з непросвітної мли невідомості і подолати свою неприхильність до чужих друкарень і подарувати нам свою неоціненну науку про пасічництво!...»¹⁸⁸.

Та друкувати в інших друкарнях свої рукописи П.І. Прокопович категорично відмовився. За свідченнями дослідників свою ґрунтовну працю, працю свого життя у відчаї спалив.

Але наші дослідження стосовно долі рукописної спадщини П.І. Прокоповича повністю спростовують твердження попередніх дослідників про знищення П.І. Прокоповичем своїх рукописів. Дійсно, як зазначав О.І. Покорський-Жоравко, твори П.І. Прокоповича ніколи не були видані у системному викладі окремою книгою. Багато що було розпорошено в різних журналах, більшість - передано живим словом його учням¹⁸⁹.

Долю рукопису П.І. Прокоповича «Записки про бджільництво» частково висвітлює стаття С.П. Великдана, надрукована у 1849 році в «Земледельческой газете», де той повідомляє, що перша книга уроків з бджільництва, яка складається з 14 розділів з 33 малюнками, підготовлена і відправлена до департаменту сільського господарства Міністерства державного майна для надрукування¹⁹⁰. Якщо взяти до уваги, що стаття С.П. Великдана датована 1849 роком, а рік смерті П.І. Прокоповича – 1850, то це означає, що рукопис книги, принаймні, якась його частина, була таки надіслана до Міністерства ще за життя вченого. Це підтверджує і той факт, що після смерті П.І. Прокоповича його спадкоємець С.П. Великдан опублікував багато статей з приміткою «Із творів Прокоповича» і у виступі на святкуванні 100-літнього ювілею від дня народження П.І. Прокоповича у

¹⁸⁸ Різниченко В. Допоки бринить бджола / В. Різниченко // Сільські вісті. - 1991. - № 10 (15 січня). - С. 2.

¹⁸⁹ Покорский-Жоравко А. И. Биографический очерк П. И. Прокоповича / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1876. - Т. 11. - С. 434.

¹⁹⁰ Великдан С.П. Зауваження про найдосконаліший вулик, який називають лінійковим // Земледельческая газета. – 1849. - №40. – С.318.

1875 році запевняв, що настане час виходу в світ всіх творів П.І. Прокоповича. Очевидно, ці твори на той час були у С.П. Великдана¹⁹¹.

Розвінчує тезу про знищення П.І. Прокоповичем своїх рукописів і голова зоологічного відділення Товариства сільського господарства А. Богданов, який у 1891 році писав, що хоч П.І. Прокоповичу і не вдалось видати курсу своєї науки, але рукописи його залишились у «надежных» руках¹⁹².

Остаточне заперечення твердженням про знищення П.І. Прокоповичем своїх рукописів вдалось знайти у листі О. Астаф'єва до наукового секретаря Московського товариства сільського господарства, в якому той, описуючи своє перебування на відомій пасіці вже після смерті П.І. Прокоповича, писав, що всі папери, записки і замітки дослідів П.І. Прокоповича знаходяться у руках Великдана і чекають ретельного опрацювання цього багатого «рудника», який Великдан збирається подати до друку¹⁹³.

Відомо, що у 1879 році спадкоємець П.І. Прокоповича - В.П. Великдан раптово помер від водянки, але чому за 29 років він так і не видав книгу П.І. Прокоповича, і до чийх рук потрапили його рукописи після смерті залишається невідомим.

У журналі «Українське пасічництво» (№17 за 1917 рік) А. Омельченко повідомляє, що знайшов 18 робіт П.І. Прокоповича і передав редактору часопису Є. Архипенку. Під цим повідомленням є припис редактора про те, що йому передані твори Петра Прокоповича і через короткий час мають бути опублікованими. Але з яких причин твори П.І. Прокоповича так і не були надруковані на шпальтах даного журналу – невідомо.

¹⁹¹ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. - ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1.- Спр. 8415.- Арк. 26.

¹⁹² Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь: энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К. : Типография П. Барского, 1895. – С.38.

¹⁹³ Астафьев А. О пчеловодстве в имении А.Н. Астафьева: Письмо к научному Секретарю Московского общества сельского хозяйства // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. - 1850. - № 12. - С. 219.

Отже, твердження багатьох дослідників про знищення П.І. Прокоповичем своїх рукописних творів не відповідає дійсності. Доля рукописів вченого-бджоляра залишається невідомою і потребує подальшого дослідження.

2.3. Тарас Шевченко і Петро Прокопович: духовні паралелі.

Народна пам'ять засвідчує особисте знайомство П. І. Прокоповича з Т.Г.Шевченком, яке відбулося у 1843 році. Першою документальною згадкою про перебування Т. Г. Шевченка в Україні у 1843 р. є власноручний напис Тараса Григоровича на 21 аркуші його альбому 1839-1843 р.р.: «1843, Іюня 13, в ночі на плоту для Дніпра, против межигорского монастыря»¹⁹⁴.

Т.Г. Шевченко приїздить із Петербурга на батьківщину в період навчання його в Академії мистецтв, щоб здійснити давню мрію – підготувати видання малюнків про Україну. Ескізи до офорту «Живописна Україна» були задумані Шевченком як періодичне художнє видання про історичне минуле України. Серед інших була запланована картина, присвячена гетьманській столиці - Батурину, зокрема замальовки палацу графа Розумовського. Перша подорож Шевченка в Україну, під час якої він відвідав десятки сіл і міст України, продовжувалась близько восьми місяців.

До речі, вже у 1844 р. вийшов перший і єдиний випуск Т.Г. Шевченка «Живописна Україна». Сучасники відзначали, що саме з приїздом в Україну «сонце» в роботах Т.Г. Шевченка засвітило справжнім блиском. У своїх художніх полотнах Шевченко уникає «академічних умовностей», відмовляється від умовностей академічного колориту, вводить справжню широку палітру спекотного літнього дня¹⁹⁵.

Головним місцем перебування на батьківщині у 1843 р., за рекомендацією конференц-секретаря Академії мистецтв В. Григоровича, Т.

¹⁹⁴ Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина: Живопис, графіка 1830-1847 / Т.Г.

Шевченко – Т.Г. – Книга 1: Видавництво АНУРСР. – 1961. – С. 29.

¹⁹⁵ Андрущенко Т. Святее сонечко загляне / Т. Андрущенко. – Київ-Львів; Афіша, 2003.- С.56.

Шевченко обрав с. Качанівку Борзенького повіту (тепер Ічнянського району Чернігівської області), з власником якої, Г. Тарнавським (1788-1853), той познайомився у Петербурзі у 1839 році. Перебуваючи у Качанівці, Тарас Шевченко відвідав і колишню гетьманську столицю – Батурин (зберігся малюнок батуринського замку, який Шевченко виконав у 1843 р.). П. Жур висловлює думку, що саме під час цього приїзду до Качанівки відбулось знайомство Т. Г. Шевченка з П. І. Прокоповичем, чиї пасіки були розташовані навколо Батурина¹⁹⁶. Зустріч 29-річного Тараса з 68-річним П.І. Прокоповичем, відбулася, за переказами старожилів, у червні 1843 року¹⁹⁷. Підтвердження тому знаходимо і в Українській радянській енциклопедії» (1963р.)

За час перебування у П.І. Прокоповича Кобзар намалював картину «На пасіці» (експонується у Київському музеї Т.Г.Шевченка). Картину було виявлено під час інвентаризації фондів Державного музею російського мистецтва у Києві. Доти про неї не було згадок ні в автобіографічних джерелах, ні в літературних. Про належність картини саме Шевченку свідчить напис польською мовою на звороті картини, який в перекладі означає: «Дівчина розмовляє з козаком. Картина мальована Шевченком». Пошкоджене у деяких місцях полотно, напівстерті фарби не порушили основного малюнка картини, що дало можливість його успішно реставрувати. На картині змальовано куточок пасіки – під повіткою сидить селянин, що виготовляє вулик. Погляд майстра звернений до двох дівчат, що принесли в горщику обід. На звороті малюнка, де зображено молодого кобзаря з поводирем, міститься ескіз постаті селянина до картини «На пасіці». Оскільки під малюнком стоїть авторська дата 1843, це дає підставу датувати ескіз і саму картину 1843 роком. Шевченко залишив не лише картину «На пасіці», а й декілька начерків та

¹⁹⁶ Хоменко Є.І. Шевченко на Прилуччині / Є.І. Хоменко. – Прилуки, 1928. – С. 5.

¹⁹⁷ [Д.Х. Народная память свидетельствует...] // Пчеловодство. - 1975. - №7.- С.15.

ескізів (№ 293, № 294 і № 295), які можна переглянути у книзі Шевченка Т.Г. «Мистецька спадщина (1830-1847)»¹⁹⁸.

До цих пір існують дискусії: хто ж зображений на картині Т.Г. Шевченка «На пасіці»? За свідченнями деяких дослідників – Прокопович. Насправді це мало ймовірно. У рік написання картини (1843 р.) П.І. Прокоповичу, як зазначалось вище, було 68 років, він мав двох доньок, які на час написання картини були значно старшого віку, ніж зображені на полотні дівчатка. А про те, що Шевченко змалював не випадкових, а рідних дітей, засвідчує надпис чорнилом на нижньому краю аркуша: *«Батько на пасіці, вулики довбає, а дітки несуть йому обідать»*¹⁹⁹. До того ж майстер, змальований на картині, готує вулик-колоду. Навряд чи погодився б пасічник-новатор малювати себе за виготовленням не втулкового вулика, який він так активно і послідовно пропагував.

Найближчим до істини є свідчення краєзнавців про те, що на картині зображений один з майстрів, що виготовляв вулики на пасіці П.І. Прокоповича. Від'їжджаючи, Тарас Григорович навіть подарував на пам'ять срібну копійку восьмирічній дівчинці, доньці майстра. Як дорога сімейна реліквія зберігається ця копійка у Петра Петровича Пронченка, вчителя із міста Бахмач, нащадка теслі, що працював у Прокоповича²⁰⁰ [6, 15].

Повертаючись до Петербургу, Т.Г. Шевченко на декілька днів зупинявся на хуторі Гирівка (нині село Шевченкове), що неподалік від м. Конотоп. За словами кріпосного візника Акіма Ложки (помер у 1924 році), Т.Г.Шевченко, виїхавши з Гирівки у напрямку до Москви, по дорозі вів з Акимом Ложкою довгу розмову, з якої візник узнав, що Т.Г.Шевченко неодноразово бував у П.І.Прокоповича як у доброго приятеля. Це ж підтверджує і співробітник краєзнавчого музею М.І. Шкляр²⁰¹[6, 15]. За переказами, на пам'ять про

¹⁹⁸ Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина.: Живопис, графіка 1830-1847 /

Т.Г.Шевченко – Т.1. – Книга 2.: Видавництво АНУРСР, 1961. – С.175.

¹⁹⁹ Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина: Живопис, графіка 1830-1847/ Т.Г.Шевченко. – Т.7. – Книга 2.: Видавництво академії наук УРСР. – С.158.

²⁰⁰ [Д.Х. Народная память свидетельствует...] // Пчеловодство. - 1975. - №7.- С.15.

²⁰¹ [Д.Х. Народная память свидетельствует...] // Пчеловодство. - 1975. - №7.-

зустріч з молодим Кобзарем П.І. Прокопович назвав один із нових вуликів «Шевченко».

Під час першої своєї подорожі Україною, яка відбулася у 1843-1844 роках, поет побував у різних місцях Чернігівщини, Київщини і Полтавщини (з суміжних районів яких утворена на початку 1939 р. Сумська обл.). Перегортаючи історичні довідки про перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині, пересвідчуємось, що він перебував у Конотопі також у квітні 1845 р. і у серпні 1859 р. З 21 по 25 серпня 1859 року гостював у своїх друзів Лазаревських у маєтку в с. Гирівка (тепер село Шевченкове) ²⁰².

Свідченням того, що зустріч двох великих українців залишила глибокий слід у душі Кобзаря є написання ним на засланні (аж через тринадцять літ після зустрічі з пасічником-філософом) повісті «Близнець», в якій прототипом головного героя сотника Никифора Сокири є П.І. Прокопович ²⁰³.

Чи була їх зустріч випадковою? Не багатьох в житті знаходиш людей, хто був би рідний по духу. І яке неоціненне щастя людське посягає того, хто знаходить близького. коли відчуваєш – свій! Обоє були прекрасними співрозмовниками. Сучасники згадували, що бесіди з Прокоповичем були завжди наповнені великою мудрістю і глибиною. Молодий Тарас також володів надзвичайною силою слова: *«начнет, бывало, что-нибудь рассказывать, все слушают его молча, будто проповедника»*²⁰⁴. Спільною для обох була також і любов до рідної пісні. Т. Г. Шевченко мав чудовий, проникливий голос, грав на кобзі. Велику увагу П.І. Прокопович приділяв співу у своїй школі. За твердженням окремих дослідників, у школі Прокоповича окремою дисципліною був церковний спів²⁰⁵. Документальних підтверджень цьому не знайдено. Але відомо, що з учнів школи складався

С.15.

²⁰² До 100-річчя з дня смерті Тараса Григоровича Шевченка: Сумський обласний відділ народної освіти.- Суми, 1961. – С.23.

²⁰³ Шевченко Т. Г. Повести / Т.Г. Шевченко.– К.: Дніпро, 1986. – 455 с.

²⁰⁴ Воспоминания о Тарасе Шевченко / Под ред. І. А. Дзеверіна. – К. : Дніпро, 1988. – С.31.

²⁰⁵ Зєвахін Л. Г. Про долю і волю / Л. Г. Зєвахін // Український пасічник. – 2000. - № 9. – С. 4.

хор місцевої церкви. П.Лялін, який бував у школі бджільництва, згадував, як у вечірній час відпочинку учні *«поют песни, которые от смешения напевов Малороссийского с Русским, производят звуки далеко разносящиеся: но песня свободная, непринужденная есть отголосок внутреннего довольствия»*²⁰⁶.

Навіть у певній мірі спорідненим було відношення до жіноцтва: обирали за дружин жінок простого стану. За спогадами брата Кобзаря, В. Г. Шевченка, мріючи по повернення в Україну, Тарас звертався з проханням знайти йому дружину, яка була б *«обов'язково українка, проста, не панського роду, сирота чи наймичка»*²⁰⁷. Відомо, що дружина поміщика-дворянина П.І. Прокоповича, Ганна Боровикова, була простою селянкою.

Можливо П. І. Прокопович під час зустрічі ознайомив видатного гостя з рукописами своєї геніальної книги *«Записки про бджільництво»*, яку неодмінно хотів видати на *«хохлацком наречии»*, і яка мала, окрім наукового, ще й етнографічний характер²⁰⁸. Поміщик-ліберал не цурався національно-демократичних ідей, любив і шанував все українське. А з яким захопленням молодий Тарас, який до двадцяти чотирьох літ був кріпаком, взяв про те, що Прокопович дав *«вільну»* своїм кріпакам ще задовго до офіційного скасування кріпосного права! Доказом того, що цей факт біографії П.І. Прокоповича був відомий Т.Г. Шевченку є уривок з його повісті: *«При хуторе крестьян не имелось. Он, правда, и рад был, что их не имелось. (Он смотрел на этот класс нашего гародонаселения истинными филантропом)»*²⁰⁹.

Порівняння життєвого опису головного героя шевченківської повісті, має насправді багато спільного з біографією П.І. Прокоповича. Наприклад,

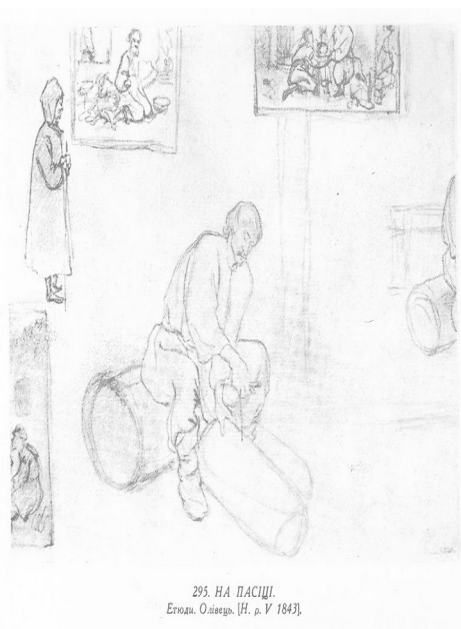
²⁰⁶ Лялин П. Личное обозрение школы пчеловодства, открытой господином Прокоповичем и несколько мыслей о самом пчеловодстве / П. Лялин // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. - С. 435.

²⁰⁷ Воспоминания о Тарасе Шевченко / Под ред. І. А. Дзеверіна. - К. : Дніпро, 1988. - С.151

²⁰⁸ Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С. Сенюк // Архіви України. - 1969. - № 6. - С. 67.

²⁰⁹ Шевченко Т.Г. Повести / Вступ ств'я Ю.А. Ивакина; Прим. В.С.Бородин; Ил.на переплете и фронтитуле худож.В.В. Василенко. - К.: Дніпро, 1986. - 455 с.

сотник Сокира часто читає в оригіналі Вергілія: *«Ни одна душа во всем Переяславе не знала, что старый пасичник (его так прозвали за его тихий нрав и медленную походку), что старый писичник читал в подленнике Вергилия, Гомера и Давида. Примерная, удивительная скромность»*²¹⁰. Відомо, що П.І. Прокопович також добре знав творчість Вергілія, неодноразово цитував його у своїй статті «Про матки бджолині». Ще, наприклад, описуючи побут на хуторі сотника Сокири, автор засвідчує, що *«...Хутор сотника Сокиры...по причине опрятности, доведенной до педантизма»*²¹¹. У маєтку Прокоповича також порядок і чистота були доведені до педантизму, його маєток порівнювали навіть з «монастирським скитом». Хто знає біографію Прокоповича, знайде і наступну схожість: *«...без посредства сватов, презря обычаи отцов, женился. Жена – красавица... самого чистого, непорочного сердца и нрава тихого и покорного»*. Носила національний костюм *«к величайшей радости своего мужа»*²¹².

Картина Т.Г. Шевченка

²¹⁰ Шевченко Т.Г. Близнецы // Тарас Шевченко. Усі твори в одному томі. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – С. 462.

²¹¹ Шевченко Т.Г. Повести / Вступ стаття Ю.А. Ивакина; Прим. В.С.Бородин; Ил. на переплете и фронтитуле худож. В.В. Василенко. – К.: Дніпро, 1986. – С.220.

²¹² Там само, с. 227.

«На пасіці» (1843 р.)

Ескіз № 295

Відмовившись прийняти сан священника, П.І. Прокопович щиро сповідував християнські цінності. У повісті Т.Г. Шевченка про сотника Сокиру читаємо : *«Ко всем его прекраснейшим качествам принадлежит его наипрекраснейшее качество: он был высокой степени религиозен. Любимейшем его чтением был Новый завет. Он всем сердцем своим и всем помышлением своим сознавал и глубоко чувствовал священные истины евангельские* ²¹³.

Спілкування молодого Тараса з видатним пасічником сприяло глибшому розумінню бджільницької романтично-прикладної справи Кобзарем, про що свідчить наступний уривок повісті : *«Трудолюбивейшая, Богу и человеку угоднейшая из всех земнородных тварей – это пчела, а заниматься ею и полезно, и Богу не противно. Этот смиренный труд ограждает Вас от всякого нечистого соприкосновения с корыстными людьми. А между тем ограждает вас и от гнетущей и уничтожающей человека нищеты. По моим долгим опытам и наблюдениям я дознал, что пчела требует не только искусного человека, но еще и кроткого и праведного мужа* ²¹⁴». Отже, через літературний образ сотника Кобзар вдало передав головні світоглядні засади Петра Прокоповича.

То чи ж була їх зустріч випадковою? Подібні зустрічі даруються долею далеко не всім, а, мабуть:

«Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак буває в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка проросте» ²¹⁵

²¹³ Шевченко Т.Г. Повести / Вступ стаття Ю.А. Ивакина; Прим. В.С.Бородина; Ил.на переплете и фронтитуле худож.В.В. Василенко. – К.: Дніпро, 1986. – С.231.

²¹⁴ Там само. - С. 259.

²¹⁵ Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1989. – С.406.

Підводячи підсумки даної частини, зазначимо, що становлення П.І. Прокоповича як особистості відбувалося у православній сім'ї в системі духовних цінностей своєї епохи. На формування його наукового світогляду вплинуло навчання у Києво-Могилянській академії, громадсько-політичних поглядів - проходження військової служби в армії О. Суворова.

Поєднання таланту блискучого вченого, безмежно відданого своїй справі дослідника, людини з активною життєвою позицією, водночас схильної до самозаглиблення, усамітнення забезпечило П.І. Прокоповичу здійснити всесвітньо відомі відкриття у бджільництві, які у свою чергу дали змогу вирішувати актуальні проблеми практики.

Окремою яскравою сторінкою його біографії стало спілкування з видатними людьми того часу, зокрема Тарасом Шевченком.

ЧАСТИНА 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

П.І. ПРОКОПОВИЧА

*«Посвятив себя пчеловодству, я отдал ему всю
жизнь, все мысли, всю страсть».*

(П.І. Прокопович)

3.1. Винахід рамкового вулика

Ще з часів Київської Русі відоме прислів'я: *«Не викуриш бджіл – не поїси меду»*. Тобто, забирати солодкий продукт у бджіл можна було лише *«ведмежим способом»*, закурюючи бджіл димом, ламаючи соти, знищуючи бджолину сім'ю. При цьому нищились найсильніші сім'ї, бо саме вони давали найбільше меду. У такий спосіб людство здобувало мед протягом

тисячоліть. Лише на початку XIX століття, а саме у 1814 році, припинився варварський підхід до комах з винаходом П.І. Прокоповичем розбірного рамкового вулика, з появою якого воістину розпочалась нова ера у бджільництві. Рамковий вулик мав роздільники для рамок та решітку для ізоляції маток. Це дало змогу вперше в історії бджільництва за допомогою пересувних рамок здійснювати раціональний догляд за бджолами, не знищуючи комах та їхній приплід. Отже, бджоляру вдалося першим у світі отримати чистий мед без домішок. До того ж втулковий вулик дав можливість бджоляру спостерігати за життям бджіл, впливаючи на його протікання.

Про своє геніальне відкриття П.І. Прокопович писав: *«в конце 1813 года мгновенно представился мне план дощатого втулочного улья; сделавши его своими руками и занимая его пчелами, я не встретил в нем никакого неудобства...Этот первый втулочный улей, названный «Петербургом», до сих пор цел, всегда занят пчелами и вот ему уже 31 год, а все крепок»*²¹⁶.

Важко повірити, що план побудови подібного вулика виник у П.І. Прокоповича, як він сам писав, «миттєво». Відомо, що П.І. Прокопович протягом 14 років (з 1800-й по 1814-й рік) вів постійні спостереження за бджолиними сім'ями, розміщуючи їх у вулики різних видів. І лише після 14 років занять бджільництвом, маючи на пасіках до 500 вуликів, П.І. Прокопович досконало вивчив всі типи і види вуликів, що використовувались в Росії і за кордоном. Його бджоли утримувались у стояках з бортями, в лежаках, в дуплянках і в складних ящиках різного роду. Він на власному досвіді переконався у всіх «вигодах і невигодах» кожного виду вуликів: російських, німецьких, французьких і венгерських²¹⁷.

²¹⁶ Федосов Н. Улей Прокоповича / Н.Федосов // Пчеловодство. – 1964. - №1. – С.11.

²¹⁷ Семенюк О. Пам'ять жива: 225-ій роковині з дня народження Петра Івановича Прокоповича присвячується / О. Семенюк // Голос Присеймів'я. – 2000. - № 15. - С. 4.

П.І. Прокопович прагнув сконструювати такий вулик, в якому можна було б добувати чистий мед без домішок, щоб бджолине сімейство після вирізування меду залишалось не ушкодженим і міцним. Зрозуміло, що винахід рамкового вулика є результатом багаторічної і кропіткої праці вченого-бджоляра. Свій перший рамковий вулик П.І. Прокопович власноруч виготовив в новорічну ніч з 1813 на 1814 рік, назвавши його «Петербург». Доречі, Петро Іванович давав своїм вуликам назви міст, країн, зірок, прізвища відомих людей: Рим, Венеція, Сатурн і ін. На його думку це надавало бджолярству величі і урочистості.

П.І. Прокопович, розуміючи важливість події, відправив вулик та декілька рамок з сотами до Московського товариства сільського господарства. Унікальні експонати були схвалені Московським товариством, особливо була відзначена його головна складова – рамка. Але статтю, в якій П.І. Прокопович повідомить про винахід втулкового вулика, дослідник опублікує аж у 1827 році, тобто через 13 років після винаходу втулкового вулика, скромно заявивши про те, що придумав новий вулик, який дуже добре пристосований до нашого клімату²¹⁸.

Свій вулик дослідник назвав «втулковим», бо у вулику були втулки – дощечки, котрі закривали отвори позаду вулика. Через відкриті втулки можна було оглядати бджіл, стежити за відбудовою стільників, вирізувати їх, якщо вони були наповнені запечатаним медом (Додаток Т). Вулик П.І. Прокоповича складався з двох частин - верхньої з рамками, які виймалися, і нижньої, гніздової, з лінійками, до яких бджоли прибудовували нерухомі стільники. Рамки поодиночі висувались збоку ящика чи магазина або ж знімалися всі разом, якщо вони були повністю заповнені медом. Бокові рамки в ящику бджоли приклеювали прополісом. Вулик виготовляли з витесаних дощок завтовшки 4-6 см. Основа вулика була квадратною – 30 x 30 см, висота – 100-150 см. Між рамками і гніздом ставилась тоненька

²¹⁸ Прокопович П. И. О пчеловодстве / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1827. - № 19. – С. 56-59.

дощечка з прорізами (роздільна решітка), через яку бджоли вільно проходили у верхню частину вулика, тоді як матка завжди залишалась у гнізді (Додаток У). Саме це давало змогу одержувати чистий мед.

РОЗДІЛ 4

ОСВІТЯНСЬКА І ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ПРОКОПОВИЧА

*«Сначала нужно сформировать взгляд на
явления а потом уже приучать руки к делу»
(П.І. Прокопович)*

4.1. Організація підготовки фахівців для бджільницької галузі

Однією з головних причин занепаду бджільництва в державі П.І. Прокопович вважав відсутність спеціальних фахівців. Він стверджував, що улюбій галузі отримати успіх можна лише за умови, якщо нею займаються ті, хто добре знає свою справу як теоретично так і практично. *«Какого бы рода промысел не был, он только тогда идет успешно, прочно и с большой прибылью, когда главное лицо, оным занимающееся, знает его потребности не только в отношении естественном и искусственном, но даже и в политическом»* - писав Прокопович ²¹⁹ .

Бажаючи передати свій багатий, більш ніж 25-річний досвід з вивчення бджіл якомога ширшому колу людей, П.І. Прокопович з дозволу Міністерства внутрішніх справ, яке керувало сільським господарством, при підтримці Московського сільськогосподарського товариства та військового губернатора Малоросії князя М.Г. Рєпніна відкриває у своєму маєтку в с.

²¹⁹ Шабаршов І. А. Русское пчеловодство / І. А. Шабаршов. - М. : Агропромиздат, 1990. – С 34.

Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії, поблизу Батурина, першу в Російській імперії і Східній Європі школу бджільництва. Це був один із перших професійних навчальних закладів Російської імперії. Школа впродовж 52 років підготувала близько 1000 фахівців. (За деякими джерелами – понад 600, за іншими – близько 1 500). Відомо, що за 22 роки управління школою Петром Івановичем, спеціальну освіту здобули 566 чоловік.

Школа відкрилась у 1827 році, розпочавши навчання для 20-и чоловік. Офіційний дозвіл на її відкриття було отримано через рік – у 1828 році. Хоча розпочав навчати бджільницькому мистецтву П.І. Прокопович дещо раніше, починаючи з 1826 р.²²⁰.

У своїх «Записках об определяемых в школу пчеловодства учениках» Прокопович через десять років після відкриття школи зазначав: «*От безошибочного выбора человека для науки способного произойдет верный и наилучший успех*»²²¹.

Два роки школу бджільництва П.І. Прокопович утримував в с. Митченки. На той час в ній вже навчалось 33 учні. Оскільки для школи не вистачало потрібних приміщень, у 1830 році П.І. Прокопович купляє хутір Пальчики, що знаходився за 12 км від с. Митченки. Хутір мав 80 десятин землі, серед яких були орні угіддя: сіножатні і болотяні, які знаходилися в низині. За спогадами С.П. Великдана на той час хутір був занедбаним, тому були прийняті заходи для його упорядкування: для осушення в потрібних місцях викопані канали та обсажені червоною лозою. Також були висаджені сади і квітники з медоносних рослин. В результаті маєток став добре впорядкованою садибою для ведення бджільництва та організації діяльності школи²²².

²²⁰ Прокопович П. И. О заведении в Батурине Школы пчеловодства // П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1828. - № 22. – С. 169.

²²¹ Прокопович П.И. Записки об определяемых в школу пчеловодства учениках / П.И. Прокопович // Листки Общества сельского хозяйства Южной России. – 1837. - № 2. – С. 71.

²²² 133.Луців О. Петро Прокопович – засновник першої української національної школи бджолярів / О. Луців // Український пасічник. – 1995. - № 6. - С.15.

Школа П.І. Прокоповича, яку по праву називали творчою лабораторією, представляла собою ціле підприємство в його господарстві. До нього входили приміщення для навчання, казарма для проживання учнів, велика майстерня з верстатами, воскобійня, склад для зберігання меду і воску, п'ять зимівників, їдальня.

У листі до С.О. Маслова, відповідального секретаря Московського товариства сільського господарства П.І. Прокопович так описує свою школу: *«Я хочу изобразить вид моей школы. Представьте в 4-х угольном сельском дворике, окруженном лесом, на западной стороне домик, против одного подъездная дорога, с востока на 130 сажень обсаженная вербником и решеткою красной лозы, с обеих сторон обрезаемая канавами. Около сего двора и дома расположены 12 отделений - пасек с достаточными балаганами; ряды ульев как Александровская гвардия, в каждом отделении стоят три шеренги; дорожки, гряды, по учреждению устроены, вычищены и все расположены так, что обойдя круг около двора можно видеть и всех пчел и всех учеников и всех их дела, ... аудитория устроена под ветвями просто из скамеек, на коих находится 51 ученик»*²²³. Викладачами школи були сам П.І. Прокопович, а пізніше – його син С.П. Великдан та зять Петра Івановича - М.І. Мельников.

На урочистому відкритті школи були прийняті Статут школи та «Обітниця» учнів. Переглянувши Статут, стає зрозумілим, що на перше місце в школі ставились моральні принципи: утримувати учнів так, щоб вони були морально добрими, виконували християнські звичаї і обряди. В «Обітниці учнів», зокрема в п.6 вказувалось: *«... не буду ссориться с другими, не буду ни малейшего ничего воровать ни у хозяина, ни у других, а приложу все старания моими трудами и тихим поведением заслужить имя честного и доброго человека к себе от всех доверенность и уважение»*²²⁴..

²²³ Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестник научно-исследовательского ин-та пчеловодства. – Рязань, 1972. – № 21. – С. 67.

²²⁴ Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1828. - №24. – С.396.

У школі утверджувались найвищі моральні цінності – працелюбність, справедливість. П.І. Прокопович дивився на освіту очима просвітника і гуманіста. У звіті про роботу школи за 1830 рік керівник школи писав: *«В школе один другого изобличает, исправляет, совершенствует; всякий вид вражды и озлоблений я всеми силами стараюсь между ими искоренить. А поселяю веселое доброжелательство между собою; вспыльчивые здесь умягчаются и равнодушно обязаны принимать шутки товарищей, а шалуны остепеняются, познавши свои дурачества; разнохарактерность навыков и их странности в короткое время уравниваются; доброму оказывается уважение, худому не дают хода. Вот истинная жизнь моей школы»*²²⁵.

Учням-початківцям керівник наголошував, що ніяка недобра справа не повинна мати місце в його школі, а пасічниками можуть бути лише особливі люди - розумні від природи, які б відрізнялися від інших добротою, кмітливістю, старанністю, невтомністю і «природною схильністю» до бджіл. Дійсний член Московського імператорського товариства сільського господарства М. Подзнамін у 1835 році відзначав, що в Росії немає іншої школи, в якій всього за два роки навчили б селянина читати, писати, рахувати, окрім надання знань з спеціальності.

Петру Прокоповичу вдалось запровадити в своєму навчальному закладі педагогічну систему англійського педагога Ланкастера, яку російські офіцери, майбутні декабристи, перейняли в Європі після поразки Наполеона Бонапарта. В Ланкастерських школах, що виникли в Англії на поч. ХІХ ст., здійснювалась система взаємного навчання, коли старші учні навчали молодших. При навчанні солдат офіцери користувались саме цією системою. Тому дану систему освіти називали ознакою вільнодумства. (До речі за системою Ланкастера навчав у своїй школі у Ясній Полянї сільських дітей Лев Толстой).

²²⁵ Прокопович П.И. Отчет за 1830 год по Школе пчеловодства / П.И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1830. - №30. – С. 515-545.

Оскільки більша частина учнів, дітей селян, не могли ні читати ні писати, навчання починалось з опанування грамоти. Родичі учнів приємно дивувались, коли ті через чотири місяці навчання прислали додому власноруч написані листи. Такі успіхи у навчанні досягались, в першу чергу, завдячуючи застосуванню англійської методики, за якою найбільш успішні учні займалися з відстаючими.

Учні працювали в полі, доглядали за тваринами і виконували різні роботи по господарству. Один із старожилів с. Зірявка, що жив неподалік від с. Пальчики розповідав, що учні П.І. Прокоповича робили все самі, і варили, і пекли – як на Запорізькій Січі²²⁶. Учні, окрім грамоти, арифметики, Закону Божого, церковного співу, теорії бджільництва і шовківництва, вивчали столярне, бондарне ремесло та лозоплетіння. Головним предметом у школі було бджільництво, яке викладав сам П.І. Прокопович відповідно до пори року. Навчання проходило восени і взимку, коли люди були вільні від роботи на землі. Предмети, які викладались у школі, наставник називав науками: 1) наука про осінні й зимові роботи з бджолами; 2) наука про різні види вуликів, їхні зручності й незручності та про найкращий втулковий вулик; 3) наука про бджіл із зимівників та ін.

П.І. Прокопович констатував: *«Всякая наука заключает в себе три рода познаний, как-то: 1-е – естественные познания; 2-е – искусственное умение и 3-е – распорядительную сметливость в обоих. Сходно этому разделению познаний назовем: 1-е наукой о пчелах, естественными познаниями о пчелах; 2-е – наукой о пчеловодстве, искусством, или деловым (практическим) умением сделать все то по пчеловодству, чего потребует распорядительность; 3-е – сметливость в распорядительности, можно звать управлением пчелами и пчеловодством»*²²⁷.

Наставник виділяв головні аспекти бджільницької науки:

²²⁶ Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович / В. Скуртівський // Берегиня. – 1997. - №3/4. - С. 72-94.

²²⁷ Прокопович П.И. Избранные статьи П.И.Прокоповича / Сост. Н.Ф. Федосов. – М.: Госиздат с.-х. литературы, 1960. – С.295.

1) знання способу життя бджолиної сім'ї, способу збирання меду, квіткового пилку, розуміння поведінки бджолиної матки, робочих бджіл і трутнів; 2) вміння зробити вулик, посадити в нього рій; при потребі нагодувати бджіл; вирізати вошину чи мед; перевезти бджіл і ін.; 3) визначення стану (статистики) кожної бджолиної сім'ї, вибір місць з кращими медоносами; перенесення кращих маток до безматочних вуликів, призначення додаткового прикорму в окремих вуликах і ін.

Спочатку кожний предмет у школі пояснювався на словах, потім на практиці і, нарешті, надавали можливість самим вихованцям пояснити і виконати все те, чому їх навчили на уроках з бджільництва. Заняття продовжувались не більше однієї чи двох годин, після чого учні виконували певні роботи. Теоретичні заняття завжди чергувались з роботами по господарству: на пасіці, в садку. Керівник школи дбав про те, щоб учні весь час були чимось зайняті.

У школі розглядались не лише новітні способи бджільництва, а також історія бджільництва у греків, римлян, єгиптян, євреїв, слов'ян, німців, французів, датчан, шведів. Територію пасіки учні засаджували рослинами з урахуванням їх медоносності так, щоб протягом всього літа бджоли мали з чого збирати нектар. Пасіка на 150 десятин була засаджена вербою, липою, кленом, малиною, агрусом, фіалками та іншими рослинами.

Навчаючи учнів кріпосних селян, засновник школи переконувався, з якою великою старанністю вони опановували невідомі для них знання. У звіті до Міністерства державних маєтностей про діяльність школи за 1830 рік керівник школи писав, що часто вислуховує зауваження про навчанням дітей «подлого» низького стану. На це він відповідав, що вважає своїм громадським обов'язком займатися просвітництвом простого народу: *«Цель моих усилий есть распространение настоящих познаний о пчелах, открытие возможностей возвести эту богатую отрасль хозяйства в отечестве нашем на высочайшую степень совершенства и обширности. К производству сего надобно образовать людей из того сословия, которое*

*очень несправедливо и обидно признают «подлым». Подлыми должны считаться тунеядцы, а не люди, составляющие богатство и силу государства»*²²⁸.

Достеменно невідомо, чи читав П.І. Прокопович твори Г.С. Сковороди, але думки вченого-бджоляра дивовижно перегукуються з думками філософа: *«Знание не должно узить своего излишня на одних жрецов науки, которые жрут и пресыщаются, но должно переходить на весь народ, войти в народ и водвориться в сердце человека, кто имеет право сказать: и я человек, и мне все человеческое не чуждо»*²²⁹. Дуже швидко школа П.І. Прокоповича набула доброї слави в країні і до неї на навчання стали направляти учнів з усіх регіонів Росії. У 1835 р. було підготовлено 150, а в 1840 вже 400 фахівців²³⁰.

Так, у 1838 році (на десятий рік існування школи) в ній перебувало 74 учні з різних губерній в наступній кількості: з Вороніжської - 3, Гроднянської – 1; з Грузії -1; Єкатеринославської - 1; Землі війська Донського – 2; Казанської – 1; Калужської - 1; Київської - 1; Курської -5; Московської – 2; Могилевської - 2; Московської – 2; Нижньогородської -1; Оренбуржської із башкирів – 12; Пензенської - 8, Полтавської – 7; Псковської – 3; Рязанської – 4; Смоленської – 3; Тамбовської – 5; Тверської – 1; Харківської - 2; Чернігівської – 5²³¹.

Кількість учнів у школі постійно змінювалась. З 1850 – х років, за керівництва школою Великданом, школа щорічно випускала від 5 до 15 учнів

²²⁸

Прокопович П.И. Избранные статьи П.И.Прокоповича / Сост. Н.Ф. Федосов. – М.: Госиздат с.-х. литературы, 1960. – С.78-79.

²²⁹

Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т.Юрченко // Пасічник. – 1928. - №11. – С. 348.

²³⁰ Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 27.

²³¹ Прокопович П. И. Избранные статьи по пчеловодству / П. И. Прокопович. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – С. 173.

²³² Два роки після закінчення школи П.І. Прокопович не дозволяв своїм вихованцям навчати інших мистецтву бджільництва, поки вони не випробують все вивчене на власній практиці. Деякі випускники школи ставали співробітниками газет та журналів, а дехто - самостійно відкривав свої бджільницькі школи.

У своїх статтях стосовно організації навчання майбутніх пасічників П.І. Прокопович неодноразово акцентував увагу на їх вмінні у вирощуванні медоносних рослин, веденні виноградарства, шовківництва. Звітуючи про роботу школи за 1848 рік, її фундатор констатував, що виноградної лози вирощено до 200 кущів, а шовковиці – понад 2000. Зазначав, що при школі вирощувались прекрасні дерева, які зацвітали ранньої весни. Також на дослідній пасіці при школі вирощувались різні польові, лісові, степові і навіть болотяні рослини для вивчення учнями їх часу зацвітання, якості квіткового пилку і ін. Поблизу самої школи на великій території була висаджена малина, та понад 2000 верб. На грядках вирощувались різні квіткові рослини.

П.І. Прокопович навчав учнів вести огородництво за новими технологіями, навчав вихованців школи готувати грядки, при потребі удобряти городні рослини. Учні школи висаджували великі грядки кавунів, динь, огірків, редьки, редиски, які були гарним «пасовищем» для бджіл. За період навчання підопічні опановували також мистецтво садівництва: навчались правильному висаджуванню, обрізанню гілок і ін. Наставник невпинно переконував своїх учнів, що поблизу пасік обов'язково має бути сад.

Вихованці школи повертались додому після навчання з насінням медоносних рослин, щоб було легше започаткувати власну справу, а дехто з випускників працював викладачами в школах садівництва та землеробства. Тому ряд дослідників вважають школу П.І. Прокоповича не лише першою

²³² Домонтович. М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С.250.

бджільницькою, а однією з перших сільськогосподарських шкіл на теренах України. А деякі дослідники, зокрема в польських часописах, справедливо називають П.І. Прокоповича «кореєм української агрономії». Авторитетний дослідник Т. Юрченко по праву заявляє, що *«це взагалі перша сільськогосподарська школа в Україні. Звідціля мусимо брати початок агрономічної освіти в Україні»*²³³.

Учні, які успішно пройшли курс навчання у школі, отримували «Свідоцтво школи бджільництва». У 20-и пунктах «Свідоцтва» переліковувались ті знання та навички, котрі опанував учень за час навчання. Наприклад, 3-й пункт «Про прикмети» вказує за якими ознаками випускник школи може зрозуміти стан «благополуччя чи неблагополуччя» сімейства, а саме: 1-е - за польотом ; 2-е – за рухами бджіл; 3-е – за дзижчанням; 4-е за виглядом вошини і бджолиного гнізда²³⁴.

Оскільки школа П.І. Прокоповича офіційно була підпорядкована Міністерству державних маєтностей, набір учнів відбувався виключно через дане Міністерство. Відповідно до спеціальної інструкції Департаменту сільського господарства, кожного року в губернії країни розсилались квоти прийому юнаків до школи в залежності від стану бджільництва. Переваги надавались дітям-сиротам державних селян. До школи направлялись також і учні виховного будинку з Москви, що знаходився в підпорядкуванні Міністерства державного майна. Вік учнів був від 16 до 40 років, *«предпочтительнее грамотные и знающие какое-нибудь мастерство»*²³⁵. Особлива увага зверталась на благонадійність юнаків.

Одягом, взуттям і інструментами учня мав забезпечувати господар: 8 сорочок, зимову і літню куртку, 2 жилети, 3 пари чобіт і ін. *«Все одяжение по*

²³³ Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. – №11. – С. 347.

²³⁴ Свидетельство, которое выдавалось окончившим школу пчеловодства в с. Пальчики Черниговской губернии Конотопского уезда. – Конотопський краєзн. музей – Інв. номер 18 п/п. – С.2.

²³⁵ Прокопович П.И. Записка об определяемых в школу пчеловодства учениках/ П.И. Прокопович // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1837. – №2. – С.71.

народному обычаю или как угодно построить, лишь бы крепкое, не нищенское»²³⁶. 33 Серед інструментів учень повинен мати лопату – 1, ніж садовий – 1, ніж перочинний – 1, рубанок – 1, стамеску – 1, зензубель – 1 і ін.

Навчання у школі було платним. Оплата за навчання у школі протягом всього періоду її існування, очевидно, була різною. У одній із своїх статей, датованій 1837 роком, Прокопович вказує плату за навчання у розмірі 300 рублів: *«За содержание в 2 года, харчевание, отопление, освещение, мытье, лечение маловажных болезней, за убыток, причиненный неопытностью и за полное пчеловодству обучение, полагается за 2 года ассигнациями 300 руб. из коих за каждый год по 150 руб. присылаются вперед»*²³⁷. Для порівняння зазначимо, що корова на той час коштувала від 10 до 20 руб. сріблом²³⁸.

Гроші за навчання надсилалися у школу волосними головами через Палату державних маєтностей. Витрачені гроші за навчання поверталися сторицею, адже випускники школи, впроваджуючи у практику методи Прокоповича, у декілька разів підвищували прибутковість пасік.

До 1848 року рекрутська повинність для учнів професійних навчальних закладів не була визначена законодавством. Під час рекрутського набору учнів забирали посеред навчального року, що шкодило навчальному процесу і приносило грошові збитки. За клопотанням П.І. Прокоповича до міністра державних маєтностей, учні його школи звільнялись від рекрутства на 3 роки, а при успішному веденні бджолярської діяльності – і на подальший термін за клопотанням місцевого керівництва²³⁹.

²³⁶ Прокопович П.И. Записка об определяемых в школу пчеловодства учениках П.И. Прокопович // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1837. – №2. – С.72.

²³⁷ Прокопович П.И. Записка об определяемых в школу пчеловодства учениках П.И. Прокопович // Листы сельского хозяйства Южной России. – 1837. – №2. – С.72.

²³⁸ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И. Лазанская. – К., 1989. – С.68.

²³⁹ Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 29.

Міністерство державних маєтностей надавало випускникам школи П.І. Прокоповича значні пільги. Так, для заведення власних пасік вони отримували державну допомогу. Держава також опікувалась працевлаштуванням випускників. Наприклад, заробітна плата двох учнів Московського виховного будинку повинна бути не менше 70 рублів сріблом, окрім продовольства ²⁴⁰.

За умови виникнення потреби у цих випускниках по Департаменту, вони мають бути терміново повернуті у його розпорядження. Міністерство державних маєтностей просило також волосні правління підшукувати роботу бджолярам у приватних господарствах.

Після працевлаштування випускників школи, Міністерство вимагало від волосних голів надавати щорічні звіти про їх діяльність. Так, в Державному архіві Чернігівської області у фонді 810 «Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії» зберігаються подібні звіти Шаповалівського волосного голови Чернігівської губернії, в яких доповідається про успіхи Кіндрата Сергієнка, який працював в селі Високому Чернігівської губернії²⁴¹.

Звіти для волосних голів були обов'язковими. Якщо ж вони надсилались невчасно, то до окружних Управлінь надходили нагадування про їх своєчасне подання. Наприклад, Чернігівська палата державних маєтностей надсилає лист 31 червня 1859 року до Г. Борзенського окружного начальника з проханням, щоб він доставляв до Палати Державних маєтностей своєчасно дані про заняття в цьому році бджільництвом вихованця спеціальної школи бджільництва Кондрата Сергієнка, що знаходиться у підпорядкованому окрузі.

²⁴⁰ ДАЧО. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 412. – Ак.4.

²⁴¹ Сведения о занятиях пчеловодства обучающегося в школе Прокоповича Сергиенко в 1855 (Шаповаловское волостное правление Борзнянский уезд. – ДАЧО. - Ф. 810 Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії. 1839-1862рр. - Оп. 1.- Спр. 251). - Арк. 4.

У тих випадках, коли випускники не влаштовувались за фахом, чи мали погану поведінку, вони вважалися такими, що не виправдали надій Міністерства і заносились до списків рекрутської черги, про що повідомлялось департаменту²⁴². За відсутності друкованих підручників з бджільництва учні користувались рукописними статтями П.І. Прокоповича. Петро Іванович був перекоганий, що *«слово и наглядность лучше всяких книг привьют дело пчеловодства правильно и разумно в народе»*.

Як вже відомо, після раптової смерті С.П. Великдана у 1879 році, який опікувався школою 29 років (1850-1879 р.р.), школа була закрита. Слід зазначити, що в останні роки школа існувала за складних політичних і економічних умов. Підтримка діяльності школи на належному рівні потребувала чималих коштів. С.Великдан, взявши кредити у Борзенької купчихи Шеремети і Ніжинського лихваря Мезенцева під високі відсотки, потрапляє в борги. За фінансової скрути керівник школи звернувся за допомогою до Губернських зборів Чернігівської губернії²⁴³.

Не дивлячись на активну підтримку справи С.П. Великдана головою зборів, який проголосив, що школа П.І. Прокоповича є єдиним пам'ятником науки бджільництва в нашій вітчизні, гласні все ж відмовили у фінансовій підтримці школи бджільництва. Негативну характеристику діяльності С.П. Великдана надали господарі сусідських маєтків - гласні М. Петрушкевич і О. Піол, заявивши, що *«они, местные жители, никогда не имели никакой корысти от этой школы»*²⁴⁴. Відмова фінансової підтримки гласними практично поклала початок її занепаду і подальшого знищення.

²⁴² Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 29.

²⁴³ О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы пчеловодства Великдана, бывшей школы Прокоповича в Конотопском уезде // Журнал очередного Черниговского Губернского земского собрания. - 1874. - С. 233.

²⁴⁴ О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы пчеловодства Великдана, бывшей школы Прокоповича в Конотопском уезде // Журнал очередного Черниговского Губернского земского собрания. - 1874. - С. 237.

Остаточному закриттю школи сприяла раптова смерть С.П. Великдана від водянки у 1879 р. За життя він, на жаль, не встиг дати розпорядження стосовно пасіки і іншого майна. Родичами, які залишились після С.П. Великдана, були його дружина та діти. Але спадкоємцями згідно із законом вони не могли стати, оскільки шлюб офіційно не був зареєстрований. Старожили с. Митченки згадують, що незадовго до смерті С.П. Великдан хотів усиновити сина Федора, та раптова смерть цьому завадила.

Такими обставинами скористалась купчиха О. Шереметова і ніжинський присяжний повірений І. Мезенцев. Останній звернувся до суду з позовом про повернення боргів, які С.П. Великдан брав у нього за життя. Доки розглядалась судова справа, пасіка та все її майно грабувалось. *«... крали й брали всі – хто міг і хто хотів – свої й чужі; мед, бджоли, вулики, пасічний реманент - все розтаскувалось, розкрадалось, продавалось. Бджоли гинули без ліку, їхні трупи масами встилали територію пасіки, представляючи ще невидану картину жахливої гибелі безчисленого множества живих корисних, невинних істот, дивлячись на котру, можна було гадати, що пасіку постигла якась ще невинна страшна бджільна пошесть, що лютує в даній місцевості... Розхищались не тільки ульї, пасічний приладдя, ліс, але й хатній реманент, мебля, бібліотека, архів Прокоповича, листування, портрети... Підводами вивозився Хліборобський журнал, Хліборобська газета, Журнал Міністерства державного майна, Труди Імператорського Вільного Економічного товариства, твори чужоземних, російських і українських письменників...»*²⁴⁵.

Старожил села П. Родіоз згадував, що книг було вивезено приблизно п'ятнадцять возів. Книги односельці розбирали за безцінок, на папір. Лише через рік після смерті С.П. Великдана відбувся аукціон з продажу, на якому рештки пасіки із землею купив конотопський «худобопромисловець»

²⁴⁵ Різниченко В. Як погинула пасіка Прокоповича / В.Різниченко . – К., 1926. – С.11.

О. Юдович. Він перетворив колись прекрасний маєток Прокоповича з чудовими садами та медоносами на пасовище для худоби.

Школа припинила своє існування при цілковитій байдужості уряду, від якого раніше щорічно отримувала субсидії, Міністерства державного майна, що друкувало й розповсюджувало праці П.І. Прокоповича, пасічницьких організацій, які за основу своєї діяльності брали результати винаходів П.І. Прокоповича.

У той час популярністю користувався російський пасічник А.Бутлеров, котрий друкував в'їдливі зауваження про роботу Батуринської бджільницької школи. Як зазначає В.Різниченко *«Росія, що до того не мала своїх значних пасічників, в особі Бутлерова придбала видатного діяча, на котрому й стала зосереджуватись увага попереду російських пасічників.... І центр уваги став потроху переноситись з України, Батурина, Пальчиків, на Московщину»*²⁴⁶.

Та хоч школа після свого 52-літнього існування припинила діяльність, вона знайшла своє продовження в інших навчальних закладах. Так, за її прикладом *«відкрита Бурашевська школа, розпочалась підготовка бджолярів при Пензенському училищі садівництва»*²⁴⁷.

Прикро, що на місці школи бджільництва зараз знаходиться сміттєзвалище. Приміщення навчального закладу остаточно зруйновано було у 1948 році. Учителю І. Заліському, що проживає в с. Митченки Чернігівської області, вдалось відтворити креслення відомого приміщення. Можливо, колись таки вдасться створити музей школі, в якій був закладений початок системної освіти з підготовки перших фахівців бджільницької галузі в державі²⁴⁸.

²⁴⁶ Різниченко В. С. Великдан 3 нагоди сторіччя з часу його народження 1819-1919 р.р. Сторінка з історії українського пасічництва / В. Різниченко. – К., 1925. – С.15.

²⁴⁷ Словарь-справочник пчеловода. – М.: Гос. изд-во сельскохозяйственной литературы. – 1955. – С.41.

²⁴⁸ Ткачук М. Бджільницька Мекка / М. Ткачук // Україна молода. – 2011. - 28 квітня. – С. 9.

4.2. Дослідницька діяльність у школі бджільництва П.І. Прокоповича

Пасіку П.І. Прокоповича, яка існувала при школі бджільництва, справедливо називають першою дослідною лабораторією. Необхідно зауважити, що в першій половині XIX ст., саме коли П.І. Прокопович займався науковою діяльністю, в біології панував лише описувальний метод. Вчені-біологи того часу строго дотримувались правила: спостерігай і обережно узагальнюй. Застосування експерименту отримало загального розповсюдження в біології лише в другій половині XIX століття. В той час як П.І. Прокопович ще в першій половині XIX століття разом з своїми учнями здійснював: *«микроскопические исследования над членоустройством: маток, рабочих пчел и трутней...»*²⁴⁹. Тому практика організації П.І. Прокоповичем дослідів з бджільництва була значним прогресом в біологічній науці.

Для проведення дослідів у своїй школі вчений-експериментатор виділив аж 1500 вуликів. У школі П.І. Прокоповича учні досліджували все, що стосувалося життя бджіл: омшаники, вулики, квіткові угіддя, окремі медоносні рослини, продуктивність сімей, роїння, штучне розмноження, особливості поведінки бджіл, годівлю бджіл тощо. Щоб вивчити рівень медоносності окремих рослин, у різних місцях встановлювались контрольні вулики. П.І. Прокопович стверджував, що види літання, сидіння і дзижчання необхідно вивчати безпосередньо на пасіці біля вуликів і засвоювати теоретичні знання у процесі практичних занять.

Часто заради проведення дослідів П.І. Прокопович йшов на збитки, відмовляючись від збільшення збору меду: *«Мне же в отношении школы нужно было умножить число пней, а не количество меду»*²⁵⁰.

²⁴⁹ Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П.И.Прокоповича, читанная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года. - ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр. 8415.. - Арк.. 24.

²⁵⁰ Политические действия при управлении пчелиным заводом в 1829 году [Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1829. - №27. - С. 410.

Про високий рівень проведення досліджень в його школі свідчить ретельність підготовки і проведення кожного досліду. Для цього достатньо навести лише один приклад – проведення досліджень для визначення кількості меду, що з'їдалась бджолами за добу в різні пори року. Для досліду було виділено 12 сімей бджіл і кожна з вуликом була поставлена на свої ваги. Зміни у вулику записувались кожен годину, при цьому позначався тиск атмосфери і температура повітря, а також стан погоди (вітер, дощ, інше). Проведення цього досліду було доручено кращим учням – кріпосним Морозову і Каретникову. Отримані статистичні дані учні, котрі змінювались кожні три години, занотовували в спеціальні таблиці. Учні школи вивчали різні види польоту бджіл, особливості їхнього сидіння та дзижчання, залежно від зміни середовища і від стану сімей. За характером польоту розрізняли декілька видів літання: спокійний звичайний політ взятку; кружляння в повітрі навколо вулика у неблагополучній сім'ї; політ на крадіжку; злодійську тривогу; політ розтривожених бджіл; вихід рою з маткою; розпорошене літання рою без матки; політ, що передуює відльоту старих бджіл і ін.

На основі досліджень та спостережень учні вияснили, що за помірної погоди бджоли сидять спокійно, а під час спеки - часто махають крильцями. У холод бджоли утворюють клуб. На дереві чи кущі рій сидить кучно. У неблагополучних ситуаціях бджоли розповзаються, стають злими і тривожними. Під час нападу чужих бджіл мешканці вулика колективно захищаються. Було помічено, що по-особливому бджоли дзижчать перед вильотом на крадіжку.

Учні П.І Прокоповича дослідили, що тон дзижчання бджіл, коли вони вносять мед і при благополучному стані бджолосім'ї є спокійним, монотонним. І зовсім інший тон дзижчання рою, який виходить із вулика та гул бджіл, які збираються втікати. Зовсім по-різному гудуть бджоли у слабій, середній і сильній сім'ях. Особливим є гул бджіл під час злодійської тривоги. Учні навчали як упродовж літа зробити малий рій сильним,

посадивши його на готову дітку у вулик, з якого усіх бджіл перегнано в інший порожній і навощений вулик. В одному із дослідів з двома однаковими за силою і величиною заносів вуликами, один із яких «Пекін» був втулковим, а інший - «Обманів» – кругла дуплянка, вивчали різницю в кількості внесеного меду. Для цього вулики щовечора зважували. Виявилося, що за найсильнішого взятку вага втулкового вулика, у якому були вставлені рамки і денця, щоденно збільшувалося від 2 до 8-10 кг, тоді як вага дуплянки за цей час зростала в приблизно на 0,4-0,8 кг, але не більше 1, 2 кг. Із «Пекіна» одержали 8 кг меду в рамках та на дні вулика зібрали ще 2,8 кг меду. Після обертання з «голови на п'яту» з вулика «Пекін» вирізали ще 25,6 кг меду. Прибуток склав 36,4 кг чистого меду. У самому вулику «Пекін» на зиму залишилося 21,2 кг меду. З круглого ж вулика «Обманів» нижнім підрізуванням без обертання одержали всього лише 4,8 кг меду. При цьому мед вирізували разом зі свіжою білою сухою вощиною, що призвело до руйнації гнізда. Наступної весни для поновлення гнізда бджоли втратили багато меду і передчасно зголодніли. Тобто, аналіз дослідів яскраво показав високу рентабельність використання на практиці саме рамкового (втулкового) вулика П.І. Прокоповича²⁵¹.

Під час дослідів учням наголошувалось, що найважливішим у бджільництві є підгодівля бджіл перед покладанням їх в омшаники. Для цього у потрібний час всіх бджіл треба завчасно готувати до зимівлі так, щоб жодна сім'я упродовж зими не вимерла. Займаючись цією справою слід знати: яким вуликам треба підсадити добрих маток, замінивши ними поганих; у яких сім'ях бджіл зовсім зігнати; як маломедним підкласти достатню кількість стільників. І все це треба зробити до найпізніших осінніх польотів бджіл. Упродовж осені слід оберігати бджіл від крадіжок і птахів. Учням вказувалось, кращими для зимівлі є бджолосім'ї, у яких запас меду більше 12 кг, посередніми – ті, що мають 8 кг меду і маломедовими –

²⁵¹ Зуй В. Д. Навчання і досліді учнів у школі П. І. Прокоповича / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2003. - № 3. – С. 24.

якщо меду менше 8 кг. Доки тримається осіннє тепло і бджоли можуть літати, не слід поспішати заносити їх до омшаника.

4.4. Просвітницька діяльність П.І. Прокоповича

П.І. Прокоповича знають як вченого-практика, що створив власну систему догляду за бджолами. Та не менш важлива заслуга П.І. Прокоповича як вченого, громадянина і патріота полягає ще й в тому, що він був *палким і послідовним популяризатором* передових методів бджільництва.

У своїх статтях, котрі за своєю мудрістю і далекоглядністю схожі на філософські трактати, випускник Києво-Могилянської академії сміливо ставив питання про розвиток бджільництва як справу державної ваги. П.І. Прокопович заявляв, що особливу увагу бджільництву повинні перш за все приділяти державні діячі, як це було зроблено у Росії стосовно розвитку вівчарства, виноградарства, цукрової промисловості.

І це були не просто голослівні заклики. У своїх публікаціях «Мысли о пасечном и бортевом пчеловодстве»²⁵², «Взгляд на пчеловодство и на выгоды, оным предоставляемы»²⁵³, «Обозрение политических действий в пчеловодстве»²⁵⁴ та ін. П.І. Прокопович розробив і запропонував обґрунтовану систему заходів щодо успішного розвитку бджільницької галузі в державі. На думку вченого-практика для забезпечення збору достатньої кількості якісного меду у державі необхідно: 1) підготувати спеціалістів, вчителів бджільництва, які б могли навчати інших; 2) відкрити

²⁵² 222. Прокопович П. И. Мысли о пасечном и бортевом пчеловодстве / П. И. Прокопович // Посредник. - 1843. - № 28. - С. 217-233.

²⁵³ Прокопович П. И. Взгляд на пчеловодство и на выгоды, оным доставляемы / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1830. - № 28. - С. 38-47.

²⁵⁴ Прокопович П. И. Обозрение политических действий в пчеловодстве / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1832. - № 6. - С. 289-310.

в кожній губернії по одній всенародній школі бджільництва, в якій би навчалось до 200 учнів; 3) при кожній школі заснувати по одному «бджолиному заводу» не менш як на 1 000 вуликів. (П.І. Прокопович завжди наголошував, що «без практичного способу освіти будь-яке пізнання буде темним і при виконанні помилковим»); 4) заборонити знищення бджіл, зобов'язати усіх бджолярів виконувати настанови випускників шкіл бджільництва; 5) накладати штрафи на бджолярів за знищення бджіл при відборі меду; 6) встановити державні нагороди для кращих бджолярів з метою їх заохочення в запровадженні у практику прогресивних методів бджолярства.....

4.5 Богословська діяльність П.І. Прокоповича.

*«Пойди к пчеле, и познай, как она трудолюбива,
какую почтенную работу она производит: ее
труды употребляют во здравие и цари и
простолюдины: любима же она всеми»*

(Книга Притч.V – 8)²⁵⁵

Висвітлюючи багатогранну діяльність П.І. Прокоповича, випускника богословського класу Київської академії, не можна оминути його *богословську діяльність*, яка дотепер залишалась поза увагою дослідників. При перекладі праць П.І. Прокоповича російською мовою за радянської доби, з тексту навіть вилучались деякі вислови вченого-бджоляра, що засвідчували його релігійні погляди.

В одній із своїх статей Прокопович писав, що бджіл із давніх давен *«...почитают за непорочные существа, оказывают к ним благочестие, содержание пчел признают святым делом; входят в пасеку и приступают к*

²⁵⁵ Макаровский Ф. Пчела в Библии / Ф.Макаровский // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – Т.2. – С.Пб. – 1880. – С. 478.

*какому-нибудь делу всегда с молитвою»²⁵⁶. У своїх працях П.І. Прокопович часто звертається до Бога, називаючи його Творцем, Всевишнім, Великим Художником. Підкреслюючи немічність людини перед силою Всевишнього, вчений-бджоляр зазначав, що коли він відчував безсилля у досягненні досконалості у тій чи іншій справі, то *«обращался к Великому Художнику всею своею душою; не скудный мой разум, не мои старания и неусыпность приобрели мне точное знание в пчелах, но одно Божие милосердие меня осенило»*.*

В «Уроках», що викладались у школі бджільництва, П.І. Прокопович проголошував, що всі добрі людські пізнання, справи і наміри мають успіх лише від Божої благодаті та благословіння Божого. Зокрема, у статті «Уроки, преподаваемые в школе пчеловодства» П.І. Прокопович на питання: «Від чого всі добрі людські пізнання, справи і наміри отримують збереження і успіх?» він дає тверду відповідь: *«Від Божої благодаті»*. А отримати її можна лише тоді, *«когда человек при доброте душевной воспламенится мыслию...и будет сильно в душе своей просить о чем нибудь Божию помощь... Это все исполняется не словами, но сильною мыслию, ясно представляющею просимое и обращенною к одному Богу с твердою уверенностью, что Он один может дать наилучшее благословение во всем»²⁵⁷*.

У той же час, в «Уроках...» П.І. Прокопович застерігав, що успіх улюбій справі, залежить не лише від Божої допомоги. Вона діє *«как благодатный дождь на возделанную и засеянную ниву; но на невспаханной, неуготованной и на не засеянной ниве дождь ничего не произведет»²⁵⁸*.

²⁵⁶ Прокопович П. И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтение / П.И. Прокопович // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России» - 1848. - №9. – С. 714.

²⁵⁷ Уроки, преподаваемые в Школе Пчеловодства Господина Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1835. - № 2. – С. 278.

²⁵⁸) 10. Прокопович П.И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников). Чтение / П.И.Прокопович // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России» - 1848. - №9. – С.718.

Вчений закликав усіх, хто прагне мати успіх у бджолиному промислі, полишати гордість, хитрість і самовнененість. У найскладніших ситуаціях не впадати у відчай, а покладатись на свою високу майстерність, здобуту на основі наукових знань, а головне - на Божу допомогу.

Фундатор першої вітчизняної школи бджільництва пропонував до уваги учнів, здебільшого дітей селян, так звані «чтения на всякие случаи». У них наставник школи проголошував, що Бог і люди завжди допоможуть добрій людині. Такі людські якості як доброта, працелюбність, вірність цінуються понад усе: *«Люди всегда скажут свой суд каждому человеку по его делам...хотя ты беден, скуден, но честен, такое добро дороже всего на свете ...»*²⁵⁹.

Надзвичайно повчальними у «читаннях» є приклади порівнянь способу життя бджолиних сімей з життям людей. Наприклад, автор пише, що чим менше бджолине сімейство споживає їжі, тим воно здоровіше і веселіше. І якщо людина жива і здорова, то це означає, що вона має вдосталь їжі, а все решта – надлишок: *«Творец устроил для твари так, что всякое излишнее употребление пищи (обжорство) влечет за собою худые последствия; напийся излишне воды, то и вода повредит. Пчелы, без матки обжираться, наказываются скорою смертью; при обжорстве люди подвергаются болезнями; а постники бывают здоровее и долговечнее»*²⁶⁰.

У статті «О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтение», яка була його останнім твором-заповітом, бджоляр-філософ застерігав майбутніх пасічників уникати спокуси покидати пасіку вдень, спати вдень у «холодку», зловживати спиртним, красти, брехати і ін. Цінним дороговказом для учнів були слова мудрого наставника: *«Если ты будешь*

²⁵⁹ Прокопович П.И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтение / П.И. Прокопович // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России» - 1848. - №9. – С. 721.

²⁶⁰ Прокопович П.И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтение / П.И. Прокопович // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России» - 1848. - №9. – С. 718.

*всегда добрым, будешь просить, а не роптать: тогда благодать Божия будет на тебе и на твоём деле»*²⁶¹.

Наставник заохочував учнів своєї школи до співу у хорі місцевої церкви. Секретар Московського сільськогосподарського товариства товариства С.А. Маслов високо цінував заслуги П.І. Прокоповича у духовному вихованні своїх підопічних. У статті «О пользе нравственного воспитания в Школе Пчеловодства» С.А. Маслов зазначав, що народна освіта без релігійно-морального виховання будет лише *«грамотным искажением векового его воспитания»*²⁶².

Не можна не згадати, що П.І. Прокопович, як людина прогресивних поглядів, позитивно ставився до участі жінок у догляді за бджолами. За народними традиціями, які описує відомий дослідник А. Комарницький у своїй книзі «О пчеловодстве, как христианско-народном промысле» (1856 р.) вважалось, що пасіка – *«место священное, в ограду которого не должна ступать нога женщины»*²⁶³. Дослідник В. Скуратівський, підтверджуючи прадавнє визнання пасіки найсвятішим місцем у селі, також підтверджував, що до пасіки не дозволяли заходити стороннім, стосувалося це також і господині²⁶⁴. П.І. Прокопович з цього приводу висловлював протилежну думку, зазначаючи, що *«женщина женщине рознь; иные есть лучше мужчин, умны, проворны: таковые конечно могут и пчелами управлять»*²⁶⁵.

.....

²⁶¹ Прокопович П.И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): чтение / П.И. Прокопович. – Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1848. - №9. – С.720.

²⁶² Маслов С. О. О пользе нравственного воспитания в Школе Пчеловодства / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. – 1835. - № 2. – С. 291.

²⁶³ Комарницкий А. О пчеловодстве, как христианско-народном промысле, в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности / А.Комарницкий. – Одесса. – 1856. - 66 с.

²⁶⁴ Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович / В. Скуртівський // Берегиня. – 1997. - №3/4. - С. 72-94.

²⁶⁵ Прокопович П.И. Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках // Земледельческий журнал. - №24. - №4.– С.404.

ДОДАТКИ

Основні дати життя і діяльності Петра Івановича Прокоповича

29 червня (12 липня) 1775	Народився в с. Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії
1785	Кадет Єлисаветградського легкокінного полку (можливо, був лише записаний кадетом)
1786-1794	Навчався у богословському класі Київської Академії
1794	Зарахований до Переяславського кінно-єгерського Полку
	Керівник канцелярії Франца Павловича де Воллана при розбудові міста Одеси
	Переведений до гусарського полку Боура (пізніше перейменований у Павлоградський гусарський)
	Учасник штурму Праги під час придушення повстання поляків під проводом Тадеуша Костюшки
1796	відзначений у реляції О.В. Суворова та нагороджений за хоробрість
1796	Переведений у корнети до Павлоградського гусарського полку
1797	Призначений ад'ютантом до генерал-майора К.Ф.Боура
1798	Вийшов у відставку, за власним бажанням
1799	Вперше зацікавився бджільництвом,

- перебуваючи на пасіці молодшого брата
- 1800 Придбав перші 32 вулики-дуплянки.
- 1803 Розпочав, на основі власних досліджень, написання праці «Записки про бджільництво»
- 1814 р, 1(14) січня Створив перший у світі втулковий вулик з рамками
- 1825 Отримав спадщину після смерті батька
- 1826 Розпочав навчання місцевих селян грамоті та бджільництву.
- 1827 «Про Оpubлікував перші свої статті «Про бджільництво», гнилець» у «Земледельческом журнале» імператорського Московського товариства сільського господарства.
- Обраний членом –кореспондентом імператорського Московського сільськогосподарського товариства
- 1828 Відкриває з дозволу Міністерства внутрішніх справ та за підтримки Московського товариства сільського господарства і військового губернатора Малоросії князя Г. Рєпніна першу в Російській імперії і Східній Європі школу бджільництва (у власному маєтку в с. Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії).
- 1829 Обраний дійсним членом Московського товариства сільського господарства.
- Нагороджений медаллю Московського товариства сільського господарства.
- 1831 Обраний дійсним членом Імператорського Вільного Економічного товариства
- 1832 Нагороджений золотою медаллю Московського товариства сільського господарства
- Нагороджений золотою медаллю Вільного

Економічного товариства.

- 1834 Отримав подарунок від Московського товариства сільського господарства - мікроскоп Фраунгофера, від Міністерства державних маєтностей - мікроскоп Шевальє.
- 1839 Отримав царський подарунок – діамантовий перстень
- 1841 Вийшла друком книга О.І. Покорського –Жоравко німецькою мовою «Опис догляду за бджолами» з детальним описом системи бджільництва П.І Прокоповича, а також конструкцією його втулкового вулика. Аналогічний матеріал надруковано у багатьох господарських журналах Європи.
- 1843 р Відбулася зустріч П.І. Прокоповича з Т.Г. Шевченком
- (зберігається у Т.Г. Шевченко намалював картину «На пасіці» художньому музеї ім.. Т.Г. Шевченка, м. Київ)
- 1848 р. – Нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня.
- 22 березня
(4 квітня) –
1850 Помер, похований у с. Пальчики Конотопського повіту Чернігівської губернії

Напрями творчої діяльності П.І. Прокоповича

№ п/п	Напрямок творчої діяльності	Опубліковані наукові праці	Рік опублікування
1	Винахід рамкового вулика	«О пчеловодстве»; «О модели составного из 4 ящичков улья»; «О втулочном улье»; «Замечания о новом улье»	1827 1836 1841 1843
2	Лікування інфекційних хвороб бджіл	«О гнильце»	1827
3	Вивчення медоносних рослин	«О взятках для пчел или взяточном времени и причинах оное производящих»; «О разведении для пчел Синяка, echium lgare, растения медоносного и маслoбойного»; «О рапсе, или полевой сурепице, как пище для пчел»; «О медоносных цветочных растениях»	1833 1833 1845 1845
4	Вчення про бджолині матки	«О матках пчелиных»; «О семействах пчелиных»; «Опыт размножения одного семейства пчел, давшего в 1828 г. значительный сбор меда и наблюдения над плодovitостью пчелиной матки»	1828 1828 1828
5	Зимівля бджіл	«О различных осенних и зимних предметах при пчеловодстве»; «Уроки, преподаваемые в школе пчеловодства Господина Действительного члена Прокоповича»;	1829 1829

Продовження табл.

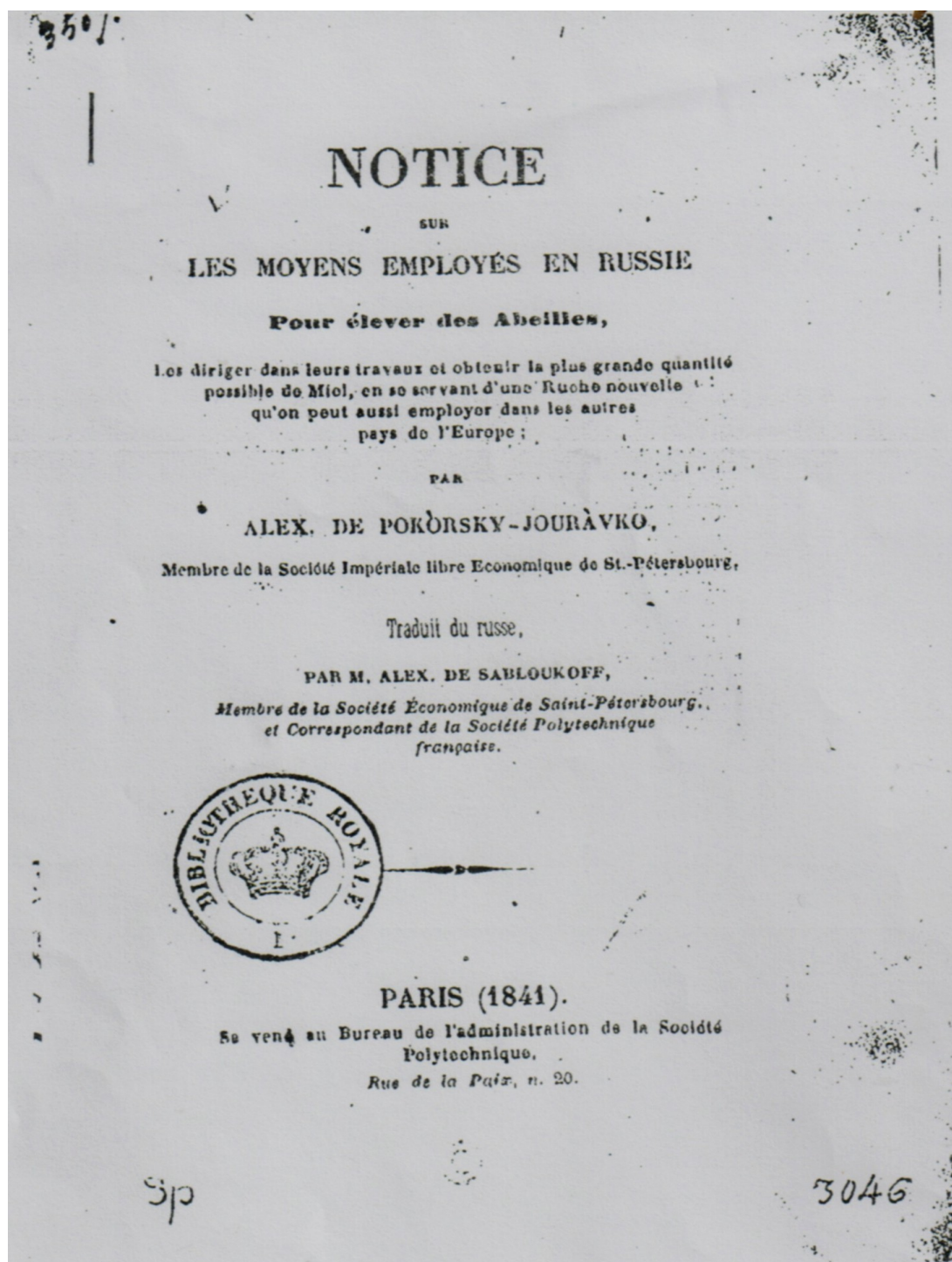
		«О потере пчел от худого содержания их зимою»	1838
6	Землеробство, тваринництво	«О состоянии хлебопашества и скотоводства в Малороссии»; «Наблюдения над посевом небесного ячменя Бухарской пшеницы и дикорастущей гречки»; «О новом способе кошения ржи»; «О заведении винограда: уроки, составленные госп. Прокоповичем для его учеников»; «О хлебокошении»	1827 1832 1834 1847 1847
7	Винаходи технічних засобів для землеробства	«О хлебожатвенной машине, изобретенной г. Прокоповичем и о заведенной им школе пчеловодства»; «О бесколесном плужке г. Прокоповича»	1837 1837
8	Освітнянська діяльність	«Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках»; «О действиях Школы Пчеловодства, учрежденной близ Батурина»; «Записка об определяемых в школу учениках»	1828 1829 1837
9	Популяризаційна діяльність	«Об упадке пчеловодства в Малороссии»; «Политические действия при управлении пчелиным заводом» «Взгляд на пчеловодство и на выгоды оным доставляемы»; «Мысли о пасечном и бортевом пчеловодстве»;	1827 1830 1829 1843

Продовження табл.

		«Историческое обозрение пчеловодства в имени П.И. Прокоповича»	1846
10	Богословська діяльність	«О промысле пчеловодства и лице, управляющим оным»; «О познании предметов, потребных для прочного пчеловодства»; «О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтения»	1835 1835 1848

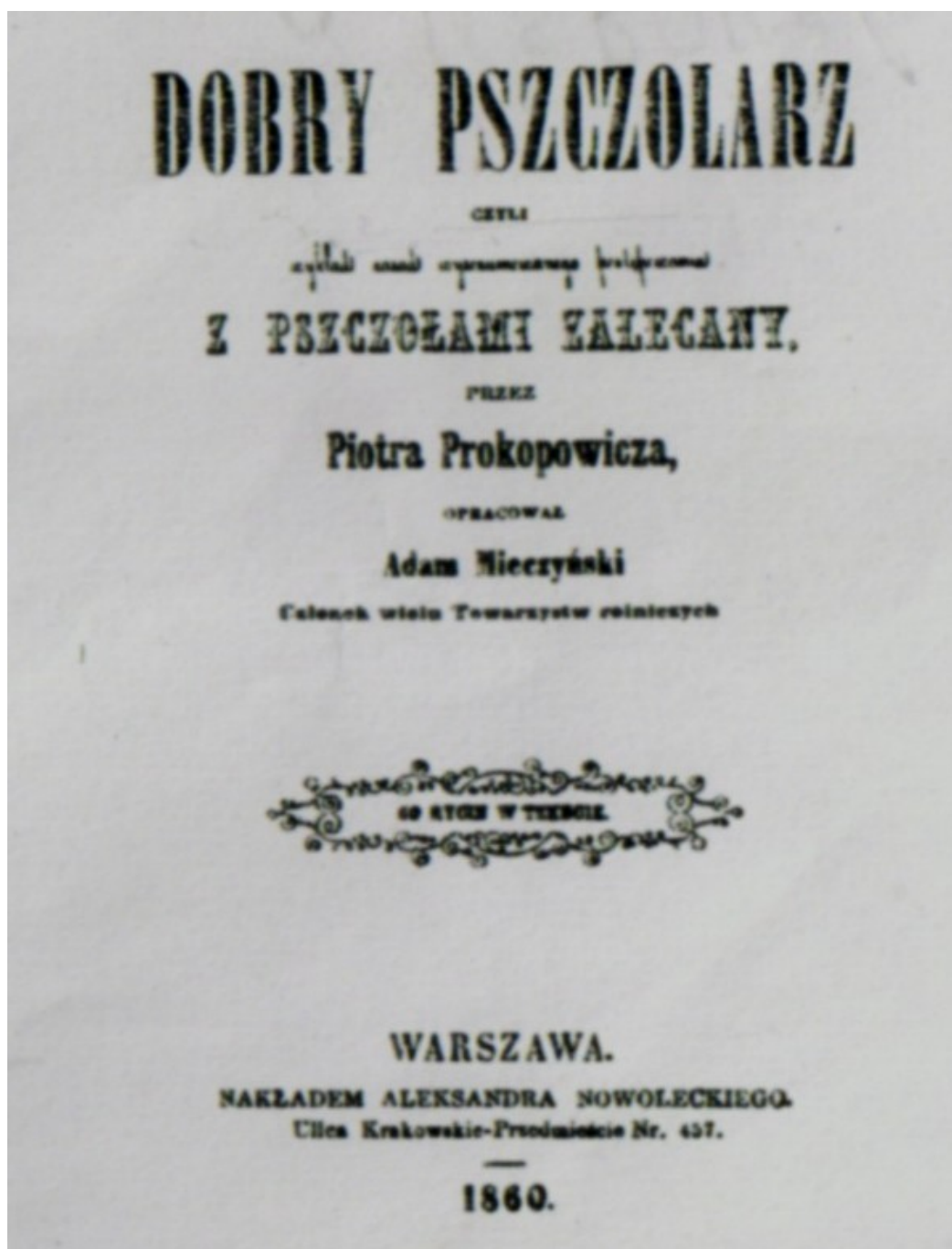
Додаток А

Титульна сторінка книги О.І. Покорського-Жоравко «Опис російського догляду за бджолами», виданої у Парижі (1841р.). У книзі представлені креслення рамкового (втулкового) вулика П.І. Прокоповича.

Додаток Б

Титульна сторінка книги «Добрый бджоляр Петро Прокопович», виданої у Варшаві (1860 р.)

Додаток В

Витяг із Звіту школи бджільництва П. І. Прокоповича (1852 р.), надісланий
С. П. Великданом до Імператорського Товариства сільського господарства
Південної Росії

Отчетъ

О состояніи и дѣйствіяхъ Школы Пре-
дводства въ 1852 году.

Съ 1го числа января 1852 года состояло въ школѣ:
казенныхъ учениковъ 2

владѣльческихъ 17

въ теченіи года вновь поступило казен: 14

владѣльческихъ 15

и тогда въ школу каждаго 40.

По окончаніи ученія выпущено владѣльческихъ 5
по неспособности или худымъ качествамъ исключе-
но изъ школы казенныхъ - - - - -

владѣльческихъ 1/3
всего 8

За толь нѣтъ въ школу состоятъ
казенныхъ - - - - - 15

владѣльческихъ - 25

всего - - - 40 чел

Продовження додатку В

Шелководство

Шелководство процвідалося; выкармлено тервей изъ своихъ ямъ до 10 тысячъ. По недостатку времени размотка коконовъ не производилась — и уходъ за самими тереями былъ не вполнѣ надлежащій.

О празднованіи 1го ноября школы пчеловодства 24го годовика своего существованія.

1го числа ноября 1859 года исполнилось 24 года, современіи открытія школы. Въ память этого событія — празднество Школы состояло въ слѣдующемъ:

1) вышито учениками значеніе того дня (рамяго открытія школы и 24 годовое ея существованія).
Свершена панихида: надъ прахомъ незабвеннаго основателя сего заведенія **Н. Ш.** приговорили — своими трудами и открытіями достигши правильныхъ познаній о пчелахъ и пчеловодствѣ — и поставившамъ ихъ на степенъ наукъ. При этомъ прочтено жизнеописаніе **Н. Ш.**

таким образом наравнѣ съ учениками
сами выполняли.

При этом, — обращаясь было внима-
ніе учениковъ на цвѣтущія растенія вико-
рашницъ въ поляхъ и лугахъ — съ непремѣн-
ною обязанностью — въ каждый въѣзженный день
знать съ какого именно растенія наибольшее ко-
личество работаютъ — и все это съдѣлать вносило
въ свои дневные записки.

— виноградъ —

Не смотря на позднюю и холодную весну — и
также не много — къ удивленію, виноградъ полу-
созрѣлъ — и на сильномъ солнечномъ зорькѣ *)
совершенно созрѣлъ. Ябло въ прошломъ было
не много (тудаетъ 17^м) и много прошлогоднихъ.
Это неожиданное созрѣніе винограда при са-
момъ неблагоприятномъ для него погодѣ —
побуждаетъ къ дальнѣйшимъ исслѣд. поддер-
живать школьный виноградникъ.

*) Небольшой кустъ — родъ самими пчелами моего
миллика растущій — далъ 16 ф: ябловъ — совершенно зрѣ-
лыхъ.

тора, Августинской фамилии Началь-
ства и благодетелей Школы.

По обыкновенію, правды не охотилось из-
вещивать чужиковъ.

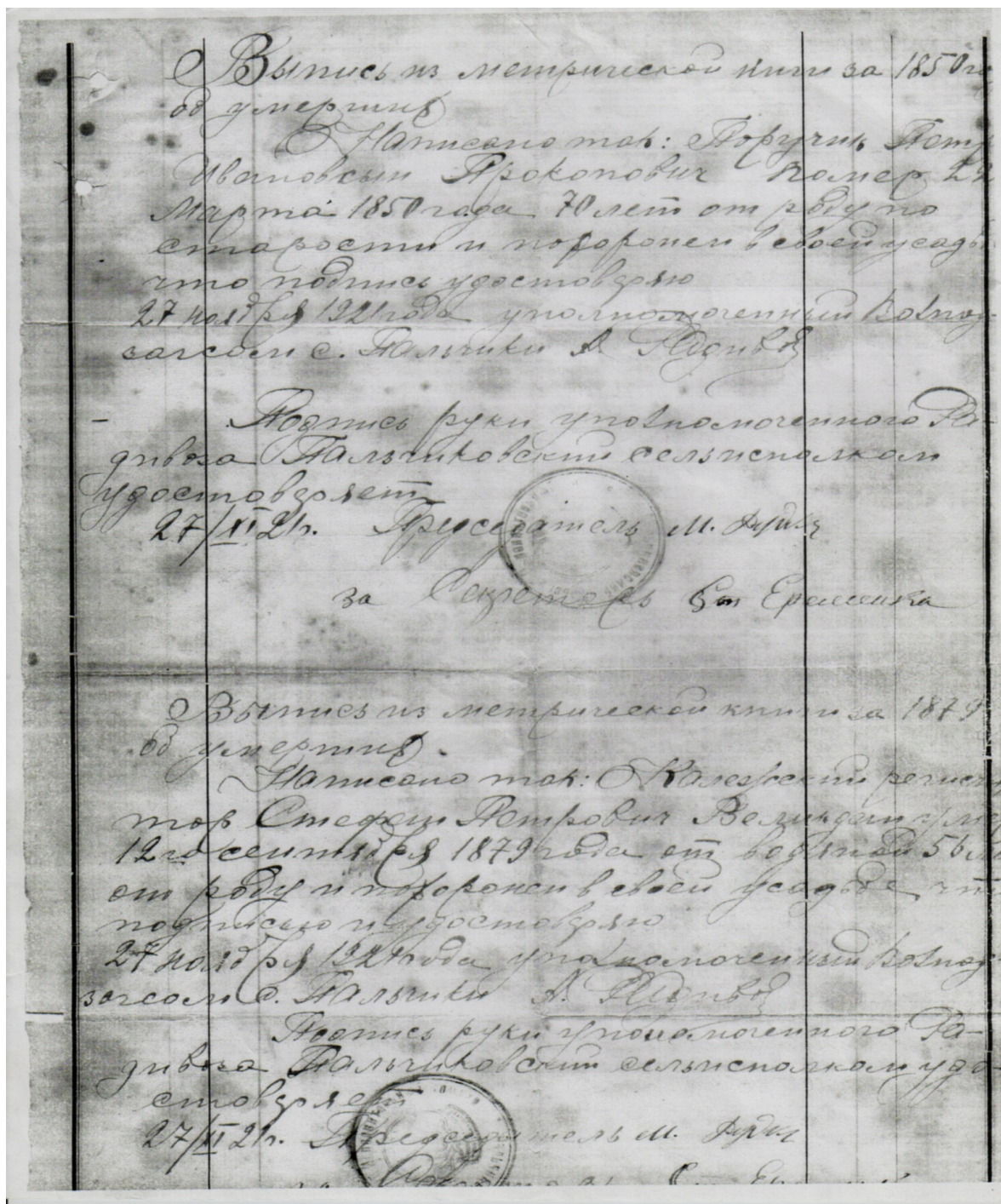
Членъ-корреспондентъ Общества
Завсѣдѣющихъ школою - Великий -

кв А 1186 ^{мч}

22 января 1853 г.

С. палкин.

Виписка з метричної книги с. Пальчики Чернігівської області за 1850 р.
про дату смерті П. І. Прокоповича

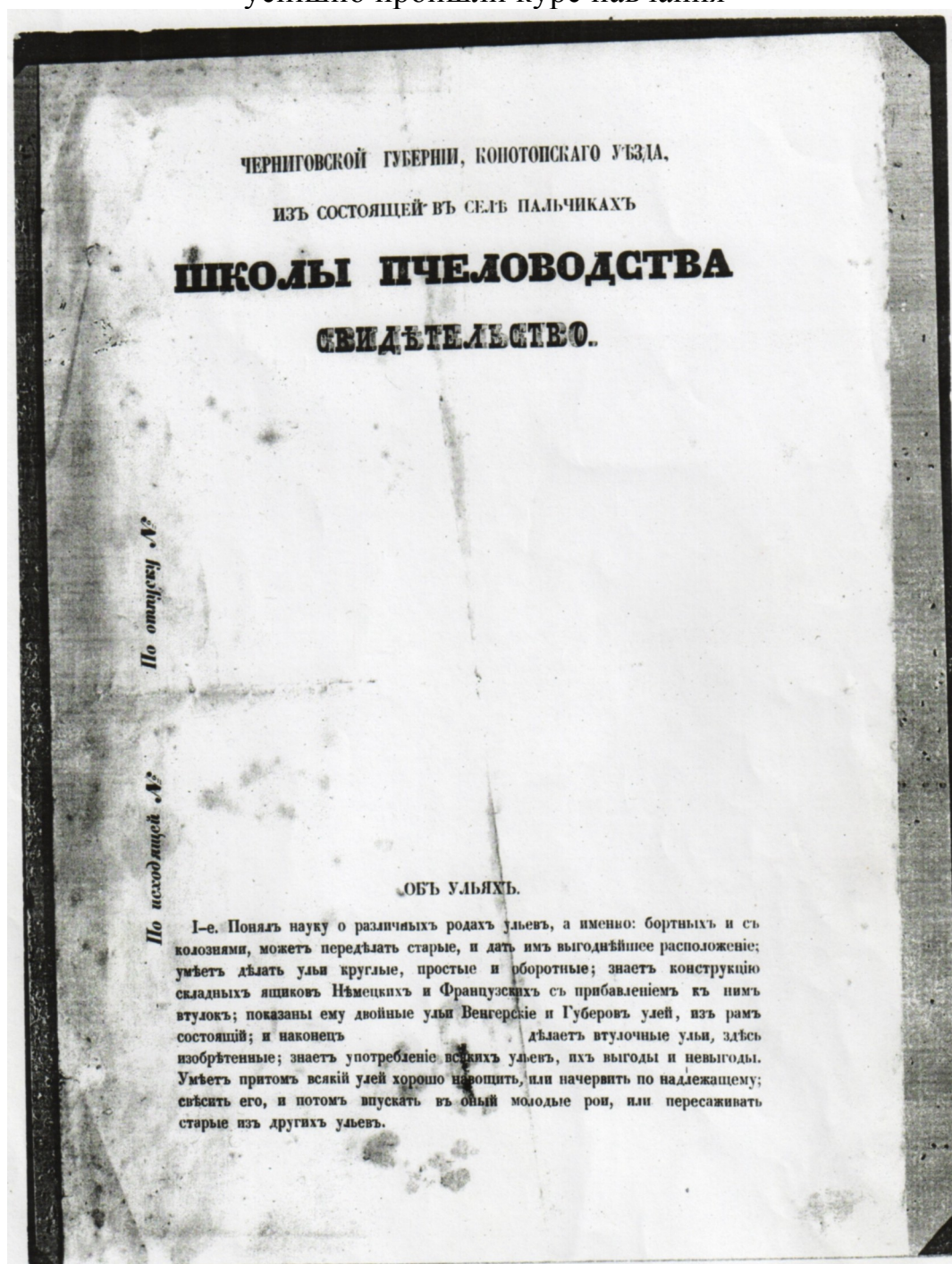
Свідоцтво про народження С. П. Великдана, сина П. І. Прокоповича

від 14.06.1819 р.

Смысл акта градоуниверситетского съезда не извѣстенъ.
 Удостоверение.
 Дано сие удостоверение в том, что въ чис-
 лѣ за 1819 году Мѣсяцъ Мѣсяцъ записано такъ:
 Копія.
 "Отъ оныхъ въ ономъ поручикъ Петра"
 "Просвирова. Крестный поименованный"
 "Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ"
 "приписанъ Сынъ Степанъ Крестный за"
 "отсутствиемъ поименованаго Степанъ Крестный"
 "ручскій церковь Свѣдущишъ ономъ"
 "Докладчикъ ономъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ"
 "Свѣдущишъ ономъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ"
 "Копія ономъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ"
 "Съ рождениемъ вѣрно. Мѣсяцъ Мѣсяцъ"
 "Свѣдущишъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ Мѣсяцъ"

Додаток К

Свідोцтво школи бджільництва П. І. Прокоповича, що видавалось
випускникам, які
успішно пройшли курс навчання

Продовження додатку К

О МАТКАХЪ.

II-е. Понять науку о различныхъ родахъ матокъ; о ихъ добротѣ и негодности; можетъ вѣрно узнать, по признакамъ, какого рода матка находится въ ульѣ, или никакой нѣтъ; умѣетъ безматочный улей, во всякое время, снабдить доброю маткою, а худую умѣетъ выгнать, и на мѣсто ея дать другую хорошую; можетъ угадать въ молодыхъ рояхъ главныхъ матокъ; оныхъ сберечь для роя и въ запасъ.

О РАБОЧЕЙ МУХѢ.

III-е. Знать, относительно къ тремъ временамъ лѣта, то есть, раннему, среднему и позднему, мѣру рабочей мухи въ молодыхъ рояхъ, а весною и осенью количество оной въ старыхъ семействахъ; знаетъ и можетъ уравнивать муху въ ульяхъ, брать вошницами, выгонять, подбавлять оную малосильнымъ, изловить ворующую, и оную употребить въ пользу.

О ЗАНОСѢ И ЯЧЕЙКАХЪ.

IV-е. Понять построение вошницъ и шесть видовъ различныхъ ячеекъ, къ оной бывающихъ; также раздѣленіе всего пчелинаго заноса на пять частей: привыкнулъ, съ перваго взгляда, познавать видъ ячеекъ и заноса въ ульѣ благополучномъ и другой видъ въ неблагополучномъ; знаетъ видъ гнильцовыхъ вошницъ.

О ПРИЗНАКАХЪ.

V-е. Понять признаки, показывающіе благополучіе, или неблагополучіе семействъ, именно: 1-е по полету, 2-е по движенію, 3-е по жужжанію, 4-е по виду ячеекъ, вошницъ, и гнѣзда пчелинаго; знаетъ изъ опытовъ всѣ средства къ исправленію неблагополучій.

О ДѢТКѢ.

VI-е. Понять образъ заведенія въ пчелиномъ семействѣ молодой дѣтки въ разныхъ измѣненіяхъ оной въ продолженіе каждаго четырехъ дней, какъ то: 1) яичко, 2) свернувшійся червь, 3) прямой червь, 4) куколка, 5) пчелка; замѣтитъ виды дѣтки пчелиной и трутневой, и маточныхъ ячей у доброй матки, и виды одной трутневой дѣтки съ маточными и свищевыми ячейками у трутневой матки.

О КОРМѢ ПЧЕЛЪ.

VII-е. Упражнялся въ разведеніи и вареніи меда для корма пчелъ; можетъ узнать маломедныхъ и требующихъ большаго количества пищи къ поддержкѣ роенія, и пр.

О ВОСКѢ.

VIII-е. Научился выжимать и отливать чисто воскъ.

О ВОРОВСТВѢ ПЧЕЛЪ

IX-е. Можетъ замѣтить воровство пчелъ и оное пріостановить, изловя воровъ скоропостижно.

Продовження додатку К

О РОЕНІИ.

X-е. Совершенно знаетъ первые признаки намѣренія пчелъ къ роенію; умѣетъ заставить рой прямо влетать въ ройники; сберечь ихъ главныхъ матокъ, посадить въ приготовленные ульи; знаетъ причины тревоги роевъ, и все прочее при роеніи, по особому отъ престопагообразнаго образу.

ОБЪ ИСКУССТВЕННЫХЪ РОЯХЪ.

XI-е. Можетъ скоро и вѣрно дѣлать искусственные, или насильные рой, дѣлать перегоны, подгоны, наставчи, подставки и прочее.

О ВЫРѢЗКѢ МЕДА.

XII-е. Упражнялся въ вырѣзкѣ меда изъ круглыхъ и втулочныхъ ульевъ, изъ головы и съ низу, знаетъ время вырѣзки, умѣетъ очищать для прочности вырѣзываемый медъ.

О ГНИЛЬЦѢ.

XIII-е. Знаетъ очищать семейства и ульи отъ гнильцовой заразы и ими воспользоваться во время.

О ПРИГОТОВЛЕНІИ ВЪ ЗИМУ.

XIV-е. Знаетъ во всякое время держать пчелиный заводъ въ порядкѣ и прочности, и особенно можетъ посправить всѣ пчелиныя семейства, осенью, такъ чтобъ они всѣ перезимовали, то есть, доставить имъ добрыхъ матокъ; знаетъ какую пропорцію подкладывать маломеднымъ меда, а малосильнымъ можетъ подбавить мухи.

О ВЗВѢШИВАНІИ УЛЬЕВЪ.

XV-е. Умѣетъ, по заведенному порядку, свѣсить ульи съ пчелами, вычислить въ каждомъ медъ, и знаетъ какая пропорція меда потребна пчеламъ для зимы.

О КЛАДКѢ ВО МШАНИКІИ.

XVI-е. Знаетъ время класть пчелъ во мшаникъ; умѣетъ ихъ порядочно положить, и присматривать за ними зимою, дабы предохранить ихъ отъ голода, мокроты, холода, и жара.

ОБЪ ОБМЕРШИХЪ ПЧЕЛАХЪ.

XVII-е. Если вскорѣ замѣтитъ обмершихъ отъ голода пчелъ, то умѣетъ оживить и сохранить ихъ къ веснѣ.

Продовження додатку К

ОБЪ УГОДЬЯХЪ.

XVIII-е. Способенъ знать пчелиныя уголья, выбрать хорошія изъ нихъ, избрать мѣсто для пасѣки, и прочее.

О ВЗЯТКЪ И КОРМЪ.

XIX-е. Знаетъ времена взяточныя и безвзяточныя, и въ какое время надобно поддерживать заводъ щедрымъ кормомъ.

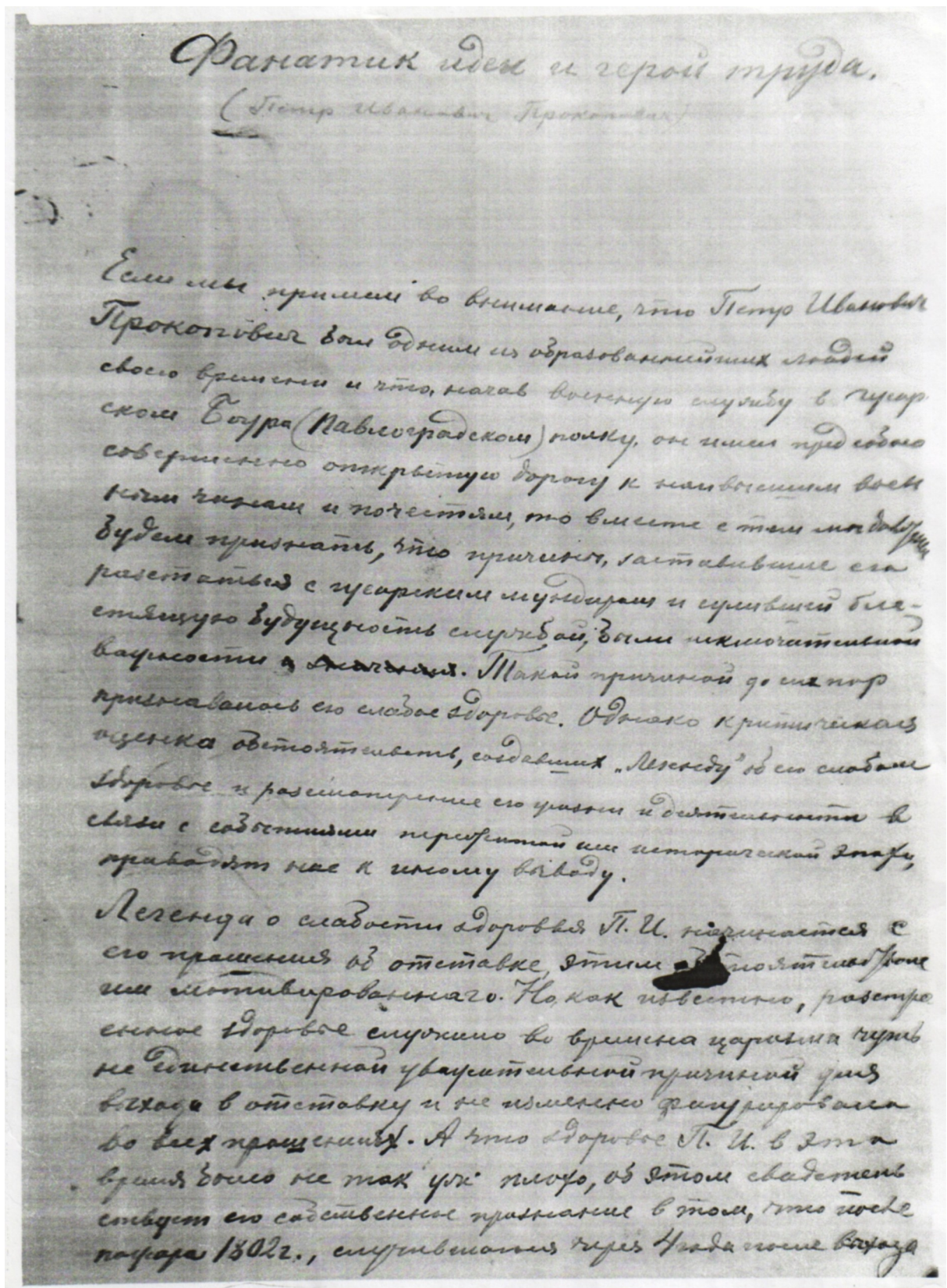
О ПЕРЕВОЗКЪ ПЧЕЛЪ.

XX-е. Умѣетъ безопасно перевозить пчелъ къ угольямъ и прочее многое, чего требуетъ искусственное пчеловодство.

Завыдающий чиколо:

Додаток Л

Рукопис статті «Фанатик ідеї і герой праці (Петро Іванович Прокопович)».
Автор невідомий.

Гамилъ (внукъ моему брату)
иногда можешь доставлять мне
предложения быть принятымъ въ
университетъ Рязанский, въ томъ
случае, если захочу.

духовникъ священникъ Стефанъ Карповъ
Свѣдѣннхъ изданныхъ Державнымъ

musculum Cest. muscul. Bicus. profundus.

Підпримкнулъ Давидъ Бабилъ. Гнѣ Ахматъ Гамосъ

Душоприємъ Секретарю Епископіи Странноубицкой

При сочиненіи Высшеисказаннаго Словнаго Заглавія приу-
ствоваль, и что оныя при сегомъ напечата и держане равнѣно
Заглавіемъ Господина Покрѣпнаго Петра Павловича сына Покрѣ-
павила по воли его сочиненъ и собственноручно имъ Покрѣ-
павилемъ подписанъ, въ то не подписанъ поимъ отъ Императорскаго
пелата уваромъ 1826-го года июня 3-го числа Кокотонскихъ
поимъ Ветскихъ Судей и Викарей Степанъ Стефановичъ

Додаток Р

Портрет П.І. Прокоповича, написаний на основі спогадів жителів с. Пальчики Чернігівської губернії. Надрукований у журналі «Український пасічник» (1926 р.)

Додаток С

Портрет П.І. Прокоповича, виконаний художником Г.О. Петровим у 1964 р. на основі спогадів жителів с. Митченки Чернігівської області

Портрет Прокоповича

Додаток Т

Рамковий (втулковий) вулик «Карбон» з пасіки П.І. Прокоповича.
Вулик зберігається в краєзнавчому музеї м. Конотоп Сумської області

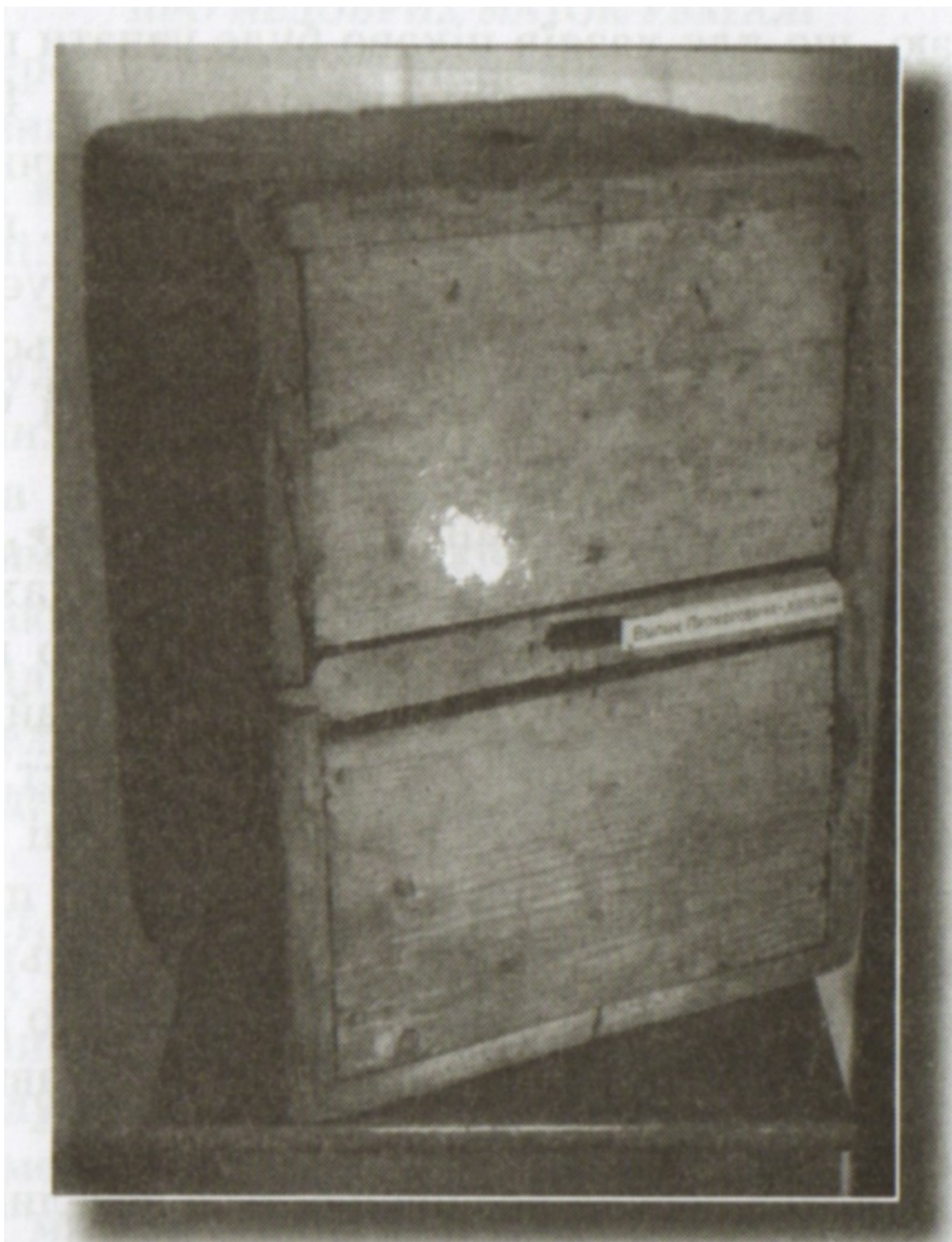
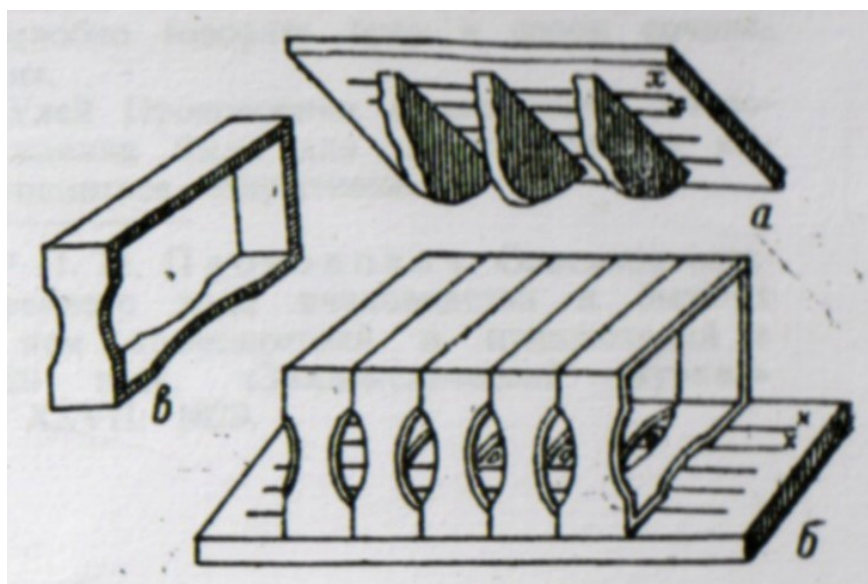
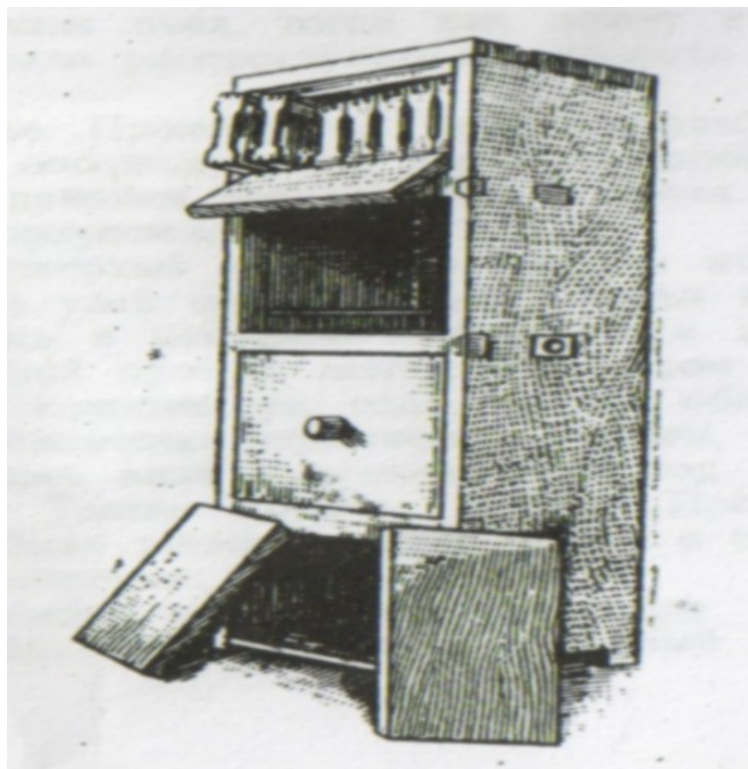

Схема втулкового вулика П. І. Прокоповича з рухомими рамками

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦДІАУ	Центральний державний історичний архів України
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ЧГЗУ	Чернігівське губернське земельне управління
Д.Ч. П. Прокопович	Дійсний член Петро Прокопович

Наукові праці П.І. Прокоповича, опубліковані з 1827 по 1854 рр.

1. **Прокопович П. И.** Взгляд на пчеловодство и на выгоды, оным доставляемы / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1830. - № 28. – С. 38-47.
2. **Прокопович П. И.** Грамота пчеловода / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1836. - № 2.- С. 253-268.
3. **Прокопович П. И.** Замечания на отзыв купца Пономарева о Школе пчеловодства / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. – С. 397-405.
4. **Прокопович П. И.** Замечания о модели составного из 4-х ящиков улья / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1836. - № 5. – С. 285.
5. **Прокопович П. И.** Замечания о новом улье / П. И. Прокопович // Земледельческая газета. - 1843. - № 1. – С. 4-6.
6. **Прокопович П. И.** Записка об определяемых в школу пчеловодства учениках / П. И. Прокопович // Листки Общества сельского хозяйства Южной России. – 1837. - № 2. – С. 71-73.
7. **Прокопович П. И.** Избранные статьи по пчеловодству / П. И. Прокопович. – М. : Госсельхозиздат, 1960. – 311 с.
8. **Прокопович П. И.** Мысли о пасечном и бортевом пчеловодстве / П. И. Прокопович // Посредник. - 1843. - № 28. - С. 217-233.
9. **Прокопович П. И.** Наблюдение над посевом Небесного ячменя Бухарской пшеницы и дикорастущей гречки / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1832. - № 5. – С. 99.
10. **Прокопович П. И.** О взятках для пчел или о взяточном времени и причинах оное производящих / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1830. - № 28. – С. 66-84.
11. **Прокопович П. И.** О гнильце / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1827. - № 19. – С. 60-72.

12. **Прокопович П. И.** О заведении в Батурине Школы пчеловодства // П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1828. - № 22. – С. 165-178.
13. **Прокопович П. И.** О матках пчелиных / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1828. - № 23. – С. 228-256.
14. **Прокопович П. И.** О новом способе кошения ржи / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1834. - № 6. - С. 902-915.
15. **Прокопович П. И.** О пользе и способах приготовления и сохранения запасных медов: рукопись лекции по пчеловодству / П. И. Прокопович // Конотопський краєзн. музей. – Інв. номер п/п-81. – 12 с.
16. **Прокопович П. И.** О пользе разведения для пчел Синяка, *echium lgare* растения медоносного и маслособного / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал . - 1833. - № 6. – С. 881.
17. **Прокопович П. И.** О пользе разведения для пчел Синяка, растения медоносного и маслособного / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1839. - № 4. – С. 185.
18. **Прокопович П. И.** О причинах ухода пчел из ульев весною: рукопись лекции по пчеловодству / П. И. Прокопович // Конотопський краєзн. музей. – Інв. номер п/п – 85. – 5 с.
19. **Прокопович П. И.** О промысле пчеловодства и лице, управляющим оным / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1835. - № 28. – С. 48-65.
20. **Прокопович П. И.** О пчеловодстве / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1827. - № 19. – С. 56-59.
21. **Прокопович П. И.** О различных образах содержания пчел / П. И. Прокопович // Труды Имераторского Вольного Экономического общества. –1854. – Т. 3. – С. 145-162.
22. **Прокопович П. И.** О семействах пчелиных / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. –1827. - № 21. – С. 421-449.
23. **Прокопович П. И.** О состоянии хлебопашества и скотоводства в Малороссии / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1827.- № 20. – С. 334-338.

24. **Прокопович П. И.** О хлебожатвенной машине, изобретенной г. Прокоповичем и о заведенной им Школе пчеловодства / П. И. Прокопович // Листки Общества сельского хазяйства Южной России. - 1837. - № 2. – С. 65-70.
25. **Прокопович П. И.** О хлебокошении / П. И. Прокопович // Записки Императорского общества сельского хазяйства Южной России. - 1847. - № 8. - С. 149-152.
26. **Прокопович П. И.** О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников): Чтение / П. И. Прокопович // Записки Императорского Общества сельского хазяйства Южной России. - 1848. - № 9. – С. 714-722.
27. **Прокопович П. И.** Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в Митченках / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1828. - № 24. – С. 389-412.
28. **Прокопович П. И.** Обозрение политических действий в пчеловодстве / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1832. - № 6. - С. 289-310.
29. **Прокопович П. И.** Обозрение политических действий в пчеловодстве / П. И. Прокопович // Земледельческая газета. - 1832. - № 7. – С. 493-520.
30. **Прокопович П. И.** Описание естественного хода пчеловодства и бывших в нем произшествий и приключений от погод и угодьев и искусственных всположений, поданных оному в 1829 года его же / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 374-385.
31. **Прокопович П. И.** Опыт размножения одного семейства пчел, давшего в 1828 году значительный сбор меда, и наблюдения над плодovitостью пчелиной матки / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1828. - № 24. – С. 435-447.
32. **Прокопович П. И.** Отчет за 1830 год по Школе пчеловодства / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1830. - № 30. – С. 515-545.
33. **Прокопович П. И.** Политическое действие при управлении пчелиным заводом в 1829 году / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1829. - № 27. – С. 402-423.

34. **Прокопович П. И.** Речь в школе пчеловодства, прочитанная 1-го ноября 1843 года / П. И. Прокопович // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. – 1844. - № 3. – С. 270-280.
35. **Прокопович П. И.** Условия, на которых принимаются ученики в школу пчеловодства / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. – С. 406-408.
36. **Прокопович П. И.** Школа пчеловодства или практическое руководство к изучению жизни пчел и правильному рациональному уходу за ними / под ред. М. Новлянского. – М. : Изд. книготорговца Д. И. Преснова, 1874. – 231 с.
38. **Прокопович П. И.** Урочиста промова / П. И. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1828. - № 24. – С. 398-412.

Архівні неопубліковані матеріали

Державний архів Чернігівської області

1. **По ходатайству** Конотопского уездного земства о присвоении народной земской школе в с. Мытченках имени П.И. Прокоповича, 2.20.1912 г. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1. - Спр. 71., арк. 2.
2. **Письмо Борзенского окружного управления** Государственных имуществ к Шаповаловскому Волосному правлению от 19 апреля 1851 г.- ДАЧО. – Ф.128. - Оп. 1.- Спр. 412, арк. 1.
3. **Письмо с Министерства государственных имуществ.** 3-й Департамент, Переписка с Министерством государственных имуществ и конотопским земским судом о награждении орденами и медалями преподавателей пчеловодства Черниговского училища помещика Прокоповича 20 июня 1841.- ДАЧО. - Ф.128. Канцелярія чернігівського

цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp - Оп. 1.- Спр. 841, арк. 1.

4. *О распространении наставления об уходе за пчелами* (нач.2 ноября 1847 г., ок. 16 марта 1849). – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp.- Оп. 1.- Спр. 10852, арк.3.

5. *Письмо его превосходительству* Черниговскому Гражданскому Губернатору Тайному Советнику и Кавалеру Николаю Ивановичу Жукову от учредителя Школы Пчеловодства Поручика Прокоповича. Прошение от 23 февраля 1838 г. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp.- Оп. 1.- тСпр. 6110., арк. 3.

6. *Письмо Господину Малороссийского военного губернатора* к Господину Черниговскому гражданскому губернатору от 20.02.1829 г. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp.- Оп. 1. - Спр. 6110, арк. 2.

7. *Письмо из управления Черниговского Полтавского* и Харьковского генерал-губернатора от 20 июня 1838 г. № 4453. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp.- Оп. 1.- Спр. 6110. арк. 34.

8. *О закрытии типографии, заведенной поручиком Прокоповичем* и представлении взятой у него о том подписки. Рапорт управления к Господину состоящему в должности Черниговского Гражданского Губернатора Конотопского Земского суда № 85, 1840 г. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 pp.- Оп. 1.- Спр. 6110, арк. 33.

9. *О награждении орденом помещика Конотопского уезда* отставного поручика Прокоповича за примерное устройство его сельского хазяйства и школы пчеловодства и о пожаловании личного почетного гражданства учителю этой школы Великдану. -Т. 4.- ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія

чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1. - Спр. 7062, 25 арк.

10. *Письмо из Министерства государственных имуществ*. Третий Департамент Отдел 11 лт 1 августа 1839 № 5085 «О доставлении мнения относительно награждения Поручика Прокоповича» Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору. – ДАЧО.- Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1.- Спр. 7062. арк. 13.

11. *Письмо Господину Черниговскому Гражданскому Губернатору* «О Доставлении сведения» от 16 августа 1841, № 9655. – ДАЧО.- Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1.- Спр. 8415., арк. 3.

12. *Речь по случаю столетней годовщины* со дня рождения П.И. Прокоповича: читаная в школе Пчеловодства 22 июня 1875 года Державний архів Чернігівської області. – ДАЧО. - Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр.- Оп. 1. - Спр. 8415., арк. 23-26.

13. *Статистические годовые отчеты городничих земских судов* и др. о городах и уездах черниговской губернии за 1842 г. – ДАЧО.- Ф.128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798-1918 рр. - Оп. 1.- Спр. 9125., арк. 18.

14. *Письмо Борзенского окружного управления* к Шаповаловскому Волосному правлению от 19 апреля 1851 г. – ДАЧО. – Ф. 807 Шаповалівське волосне правління с. Шаповалівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. 1833-1918 рр.- Оп. 1.- Спр. 412, арк. 14.

15. *Письмо Господину Борзенскому окружному начальнику* «О выполнении предписания от 1851 г. №349», 25.11.1853. ДАЧО. - Ф. 810 Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії. 1839-1862рр.- Оп. 1.- Спр.251. арк. 3-4.

16. *Сведения о занятиях пчеловодства* обучающегося в школе Прокоповича Сергиенко в 1855 (Шаповаловское волостное правление Борзнянский уезд). – ДАЧО. - Ф. 810 Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії. 1839-1862рр.- Оп. 1.- Спр. 251, арк. 4.
17. *Ведомости о занятиях пчеловода* Сергиенко за 1859 год. Дело № 903 Борзнянского окружного Управления государственных имуществ. – ДАЧО. - Ф. 810 Борзенське окружне управління державних маєтностей м. Борзна Чернігівської губернії. 1839-1862рр.- Оп. 1.- Спр. 329, арк. 6.
18. *Ребенко І. Ф.* Славний пасічник. – ДАЧО.- Ф. р. 3621. Редакція газети «Деснянська правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 рр.
Оп. 2. - Спр. 436., арк. 9-11.
19. *Швец І. Ф.* Выдающийся деятель отечественного пчеловодства. – ДАЧО. - Ф. р. 3621. Редакція газети «Деснянська правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 рр. - Оп. 2.- Спр. 436, арк. 16-23.
20. *Яремчик М. І.* Наші земляки. – ДАЧО. - Ф. р. 3621. Редакція газети «Деснянська правда», органу Чернігівського обласного комітету КПУ і обласної ради народних Депутатів. 1932-1980 рр.- Оп. 2.- Спр. 436 , арк. 2-6.

Центральний державний історичний архів України

1. *Промеморія Київської духовної консисторії* до Київської губернської канцелярії про приїзд до Києва із Греції монаха Григорія Лавріота, який бажає вчитись в академії. – ЦДІАУ. - Ф. 59 Киевская губернская канцелярия (1669-1817). - Оп. 1. - Спр. 3646., арк. 6.
2. *Дело о прошении польских выходцев* о разрешении временного проживания в Киеве для учебы в Академии, арк. 34.- ЦДІАУ. - Ф. 193

Киевское наместническое правление (1780-1797). - Оп. 1. - Спр. 3430, арк. 34.

3. *Выписка из расписания о порядке учения* в Киевской Академии преподаваемого для образования по тому и прочих семинарий учения, 1799 г. - ЦДІАУ. - Ф. 1973. Харьковский коллегиум (1728-1817). - Оп. 1. - Спр. 2257., арк. 1.

Державний архів Одеської області

1. *Отчет о состоянии и действиях Школы пчеловодства* Прокоповича в 1852 году 46.- ДАЧО. - Ф. 22 «Общество сельского хозяйства Южной России»- Оп. 1.- Спр. 365, 34 арк.

Краєзнавчий музей м. Конотоп Сумської області

1. *Прокопович П. И.* О пользе и способах приготовления и сохранения запасных медов: рукопись лекции по пчеловодству / П. И. Прокопович // Конотопський краєзн. музей. – Інв. номер п/п-81. – 12 арк.

2. *Свидетельство*, которое выдавалось окончившим школу пчеловодства в с. Пальчики Черниговской губернии Конотопского уезда. – Конотопський краєзн. музей – Інв. номер 18 п/п. – 5 арк.

Чернігівський історичний музей

1. *Завещание П. И. Прокоповича*: Запись о поступлении предписания от 19 июня 1838 г. : копия. – Чернігівський історичний музей. - № 232. – 4 арк.

Література

1. Аветисян Г. А. Пчеловодство: учеб. пособие / Г. А. Аветисян. – М. : Колос, 1965. – 285 с.

2. Акичев Ш. І пасічник і педагог / Ш. Акичев // Сільські горизонти. – 1998. - 22 серп. – С. 4.

3. Андрияшев А. Упрощенный рамочный улей/ А. Андрияшев. – К. : Типография П. Барского, 1892. – 73 с.
4. Андрияшев А. О системах или методах пчеловодства как в рамочных ульях так и в дуплянках/ А. Андрияшев. – К. Изд-во южно-русского общества пчеловодства: Типография И. Соколова, 1898. – 23 с.
5. Астафьев А. О пчеловодстве в имении А.Н. Астафьева: Письмо к научному Секретарю Московского общества сельского хозяйства // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. - 1850. - № 12. - С. 211-220.
6. Бага А. М. Находка в архивах / А. М. Бага, И. А. Зинченко // Пчеловодство. - 1971. - № 7. – С. 41
7. Бага А. М. П. И. Прокопович и пчеловодство Украины / А. М. Бага // Пчеловодство. - 1975. - № 7. – С.14.
8. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь: энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К. : Типография П. Барского, 1895. – 1446 с.
9. Богдановская В. Е. Пчелы : очерк / В. Е. Богдановская. – СПб., 1900. – 20 с.
10. Боднарчук Л. І. Випускник Києво-Могилянської академії / Л. І. Боднарчук // Матеріали наук.-практ. конф. «Видатні діячі Батуринського краю», присвяч. 230-ій річниці з дня народження П. І. Прокоповича. – Ніжин, 2005. – С. 4-8.
11. Боднарчук Л. І. Вулики. Історія створення / Л. І. Боднарчук, Т. А. Соломаха. – К. : Фітосоціоцентр, 1998. – С. 31–41.
12. Боднарчук Л. І. Петро Іванович Прокопович – вчений, педагог, бджоляр / Л. І. Боднарчук // Пасіка. – 2000. - № 10. – С. 3–7.
13. Бондаренко В. Н. Славный пасечник / В. Н. Бондаренко // Пчеловодство. -1975. - № 7. – С. 42.
14. Бурбан В. Славний бджоляр землі української / В. Бурбан // Урядовий кур'єр. – 2000. - 11 липня. – С. 9.
15. Бутлеров А. Как водить пчел / А. Бутлеров. – 5-е изд. – СПб. : Типография Сайкина, 1898. – 44 с.
16. Бутлеров А. Правильное (рациональное) пчеловодство, его выгодность, его задачи и средства / А. Бутлеров. – 5-е изд. – СПб., 1908. – 104 с.
17. Бутлеров А. Пчела, ее жизнь и главные правила толкового пчеловодства: краткое руководство для пчеляков / А. Бутлеров. - 7-е изд. - СПб. : Общественная польза, 1892. – 141 с.
18. Варанцевич Е. Ведение пчел на Руси : обзор исторических данных / Е. Варанцевич. – СПб. : Вестник иностр. л-ры пчеловодства, 1898. – 25 с.

- 19.Великдан С. П. Звіт про стан і діяльність школи бджільництва у 1857 р. / С. Великдан ; [перекл. з рос. В. Д. Зуя] // Пасіка. – 2003. - № 2. – С. 24–26.
- 20.Великдан С. П. О медоносных растениях «Синяк» / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1876. – Т. 2. – С. 101-107.
- 21.Великдан С. П. О потере пчел от худого содержания их зимою / С. П. Великдан // Земледельческий журнал. - 1838. - № 5. – С. 300-308.
- 22.Великдан С. П. Отчет о состоянии действий школы пчеловодства Прокоповича в 1872 году / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1874. - Т. 2. – С. 498.
- 23.Великдан С.П. Отчет о состоянии школы пчеловодства Прокоповича в 1851 году / С. П. Великдан // Черниговские губернские ведомости. – 1852. - № 23. – С. 22-23.
- 24.Великдан С. П. Петро Іванович Прокопович / С. П. Великдан ; [переклад В. Д. Зуя] // Пасіка. - 1998. - № 1. – С. 26-27. Акичев Ш. І пасічник і педагог / Ш. Акичев // Сільські горизонти. – 1998. - 22 серп. – С. 4.
- 25.Великдан С. П. По поводу корреспонденции из Щигровского уезда / С. П. Великдан // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1874. - Т. 2. – С. 221.
- 28.Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии / А. А. Вербин. – М. : Советская наука, 1955. – 124 с.
- 29.Вербицька І. Українська бджола від Прокоповича до Боднарчука / І. Вербицька // Українська газета. – 2002. - 4 липня. - С. 6.
- 30.Взгляд на пчеловодство и на выгоды, оным доставляемые / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1830. - № 28. – С. 38-47.
- 31.Витвицкий Н. Сокращенная наука практического пчеловодства, заключающая в себе простые, верные способы к успешному размножению пчел и сохранению их от урона; с описанием новейших открытий, орудий и приемов по сей промышленности / Н. Витвицкий. – СПб., 1846. - 240 с.
- 32.Витвицкий Н. Стекланный улей или извлечение любопытнейших явлений из естественной истории пчел. С привосокуплением кратких сведений о растениях, доставляющих пчелам поживу / Н. Витвицкий. – СПб., 1843. – 176 с.
- 33.Власенко В. Його шанували в Чехії / В. Власенко // Пороги : часопис для українців у Чеській республіці. – 2000. - № 2. - С. 9.
- 34.Гатаплина В. С. О происхождении слова «пчела» / В. С. Гатаплина // Пчеловодство. – 1991. - № 11. - С. 45.
- 35.Глазов В. О втулочном улье / В. Глазов // Земледельческая газета. – 1841. - № 67. – С. 532.

- 36.Голицин Я. С. П. И. Прокопович: биографический очерк / Я. С. Голицин // Пчеловодство. – 1950. - № 3. - С. 139-140.
- 37.Голицин Я. С. Улей и метод Прокоповича (135- ление со дня изобретения) / Я. С. Голицин // Пчеловодство. – 1949. - № 1. - С. 6.
- 38.Головин Б. Бджолярство України з найдавніших часів / Б. Головин // Український пасічник. - 2004. - № 2. – С. 37-39.
- 39.Голубнича Л. З архівних документів / Л. Голубнича // Український пасічник. – 2000. - № 10. – С. 7.
- 40.Губин А. Ф. Петр Иванович Прокопович / А. Ф. Губин // Пчеловодство. – 1950. - № 3. – С. 5.
- 41.Губин В. А. Там, где жил и работал Прокопович / В. А. Губин // Пчеловодство. - 1964. - № 1. – С. 4.
- 42.Гурков В. С. От колоды – к рамочному улью / В. С. Гурков, С. Ф. Терехин // Пчеловодство. – 1995. - № 4. – С. 58-60.
- 43.Даниленко М. Про школу Прокоповича / М. Даниленко // Сіверянський літопис. – 2001. - № 6. – С. 79.
- 44.Демиденко Н. М. Богослов'я у творчості видатного вченого - бджоляра П.І. Прокоповича (1775-1850) / Н. М. Демиденко // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-2/11_demydenko.pdf. – Назва з екрану.
- 45.Демченко О. Вклонімося великому вчителю / О. Демченко // Вісті Борзнянщини. – 2000. - 30 верес. – С. 1.
- 67.Довгий Г. По тем местам, где стояли пасеки П. И. Прокоповича / Г. Довгий // Пчеловодное дело. - 1925. - № 7. - С. 279-280.
- 68.Доклад губернской управы о проведении линии железной дороги // Журнал Очередного заседания Черниговского Губернского земского собрания. – 1868. – С. 46.
- 69.Доманицький В. Створім український дослідний інститут пасічництва ім. П. І. Прокоповича / В. Доманицький // Український пасічник. – 1995. - № 6. – С. 8-9.
- 70.Домонтович М. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. - С. 195.
- 71.Дьомін Л. Пасічник Прокопович: з батуринського зошита / Л. Дьомін. // Деснянська правда. – 1982. - 20 лютого. – С. 1.
- 72.Елагин И. Н. Выдающийся ученый – пчеловод / И. Н. Елагин // Пчеловодство. – 1995. - № 4. – С. 54-56.
- 73.Єльченко С. Петро Прокопович – основоположник науки про бджільництво / С. Єльченко // Пам'ять століть. – 2001. - № 6. – С. 138-142.

74. Жданов С. В. Литературная и педагогическая деятельность П. И. Прокоповича / С. В. Жданов // Пчеловодство. - 1964. - № 1. - С. 3.
75. Жданов С. Прокопович как исследователь / С. Жданов // Пчеловодство. - 1950. - № 3. - С. 13-17.
76. Жукова Р. Школа Прокоповича / Р. Жукова // Радянське село. - 1979. - 10 липня. - С. 9.
77. Завещание П. И. Прокоповича: Запись о поступлении предписания от 19 июня 1838 г. : копия. - Чернігівський історичний музей. - № 232. - 4 арк.
78. Задко В. Є що відроджувати / В. Задко // Голос Присеймів'я. - 1995. - 16 груд. - С. 2.
79. Заклики до пасічників // Пасічник. - 1929. - № 5. - С. 5.
80. Замечания Действительного Члена Прокоповича на отзыв купца Пономарева о школе пчеловодства // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. - С. 397-405.
81. Замечания Действительного Члена Прокоповича о модели составного из 4-х ящиков улья // Земледельческий журнал. - 1836. - № 5. - С. 285.
82. Зевахин Л. Г. Выдающийся пчеловод-практик (к 215-летию со дня рождения П. И. Прокоповича) / Л. Г. Зевахин // Пчеловодство. - 1990. - № 7. - С. 41-43.
83. Зевахін Л. Виноград у пасічницькій школі Прокоповича / Л. Зевахін // Український пасічник. - 1996. - № 7. - С. 4-43.
84. Зевахін Л. Г. Ад'ютант його величності / Л. Г. Зевахін // Пасіка. - 2005. - № 8. - С. 20-21.
85. Зевахін Л. Г. Козацькому роду нема переводу / Л. Г. Зевахін // Пасіка. - 2000. - № 7/8. - С. 3.
86. Зевахін Л. Г. Про долю і волю / Л. Г. Зевахін // Український пасічник. - 2000. - № 9. - С. 4.
87. Зевахін Л. Г. Прометей бджільництва / Л. Г. Зевахін // Український пасічник. - 1999. - № 11. - С. 28-29.
88. Зінкевич А. І пам'ятник на Галичині / А. Зінкевич // Деснянська правда. - 2002. - 17 серп. - С. 4.
89. Зуй В. Акціонерна пасіка за планом П. І. Прокоповича (1845 р.) / В. Зуй // Пасіка. - 1997. - № 6. - С. 26-27.
90. Зуй В. Д. Батуринська мишоловка або пастка П. Прокоповича / В. Д. Зуй // Пасіка. - 2003. - № 5. - С. 14.
91. Зуй В. Батуринсько-Конотопський центр бджільництва Чернігівщини: небачений розквіт і знищення / В. Зуй // Пасіка. - 2003. - № 12. - С. 22-24.

- 92.Зуй В. Грамота пасічника (за П. І. Прокоповичем) / В. Зуй // Пасіка. – 1997. - № 4. – С. 18-21.
- 93.Зуй В. Д. Із життя великого пасічника / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2003. - № 7. – С. 6-7.
- 94.Зуй В. Д. Навчання і досліди учнів у школі П. І. Прокоповича / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2003. - № 3. – С. 26-27.
- 95.Зуй В. Д. П. Прокопович – дослідник і педагог / В. Д. Зуй // Український пасічник. – 1996. - № 9. – С. 32-34.
- 96.Зуй В. Д. П. І. Прокопович і його школа бджільництва (до 220-и річчя з дня народження П. І. Прокоповича) / В. Д. Зуй // Пасіка. – 1995. - № 7. – С. 23-24.
- 97.Зуй В. Д. П. І. Прокопович – попередник теорії Дарвіна / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2000. - № 5. – С. 26-27.
- 98.Зуй В. Д. Петро Прокопович про бджільництво та його вигоди (до 220-річчя від дня народження вченого) / В. Д. Зуй // Пасіка. – 1999. - № 4. – С. 20-21.
- 99.Зуй В. Д. Рамковому вулику – 190 років / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2004. - № 6. – С. 84-86.
- 100.Зуй В. Д. Славний пасічник / В. Д. Зуй // Народна газета. - 1998. - № 49. – С. 8.
- 101.Великдан С.П. Зауваження про найдосконаліший вулик, який називають лінійковим // Земледельческая газета. – 1849. - №40. – С.317-318.
- 102.Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени / Пономарев Н. В. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1888. - 435 с.
- 103.Историческое обозрение пчеловодства в имени П. И. Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 425-446.
- 104.Іванченко О. І. Основоположник раціонального бджільництва (до 200-річчя від дня народження П. І. Прокоповича) / О. І. Іванченко. // Бджільництво: респ. міжвід. темат. наук. збірник. – К.,1974. – Вип. 10. - С. 85-88.
- 105.Ілійчук М. В Івано-Франківську відкрито пам'ятник Петру Івановичу Прокоповичу / М. Ілійчук // Український пасічник.–2002.-№ 7.-С. 31.
- 106.Історія бджільництва // Агробізнес сьогодні. – 2006.-№18. – С. 32-33.
- 107.Карасевич Н. Л. Естественная история пчелы и главные правила пчеловодства / Н. Л. Карасевич. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1896. – 292 с.
- 108.Кирстен Г. Пчеловодство / Г. Кирстен ; под ред. Л. А. Потехина. – СПб. : Изд. книгопрод. В. И. Губского, 1896. – 124 с.
- 109.Кіяшко Л. Чарівник «крилатого царства»: 2000 рік оголошено ЮНЕСКО роком П. І. Прокоповича / Л. Кіяшко // Голос Присеймів'я. – 2000. - 6 квіт. – С. 4.

- 110.Клюйков М. О. Про зимівлю бджіл подбаємо вчасно (за методом П. І. Прокоповича та гіпотезами його послідовників) / М. О. Клюйков // Пасіка. – 2001. - № 7. – С. 18-20.
- 111.Ковалев И. Л. Живая летопись Волынского пасечничества / И. Л. Ковалев. – Житомир : Типографія С. М. Штернберга, 1915. – 39 с.
- 112.Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности С. Носа / Г. Коваленко. – К., 1901. – 24 с.
- 113.Коваленко О. Как пчелы поезда останавливали / О. Коваленко // Панорама. – 2006. - № 39. – С. 9.
- 114.Коваленко О. Славный пасечник Прокопович / О. Коваленко // Неделя. – 2005. - 24 августа. – С. 4.
- 115.Комарницкий А. О пчеловодстве, как христианско-народном промысле, в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности / А. Комарницкий. – Одесса. - 66 с.
- 116.Кононенко М. Бджолиний бог / М. Кононенко // Україна. - 1986. - № 40. – С. 16.
- 117.Коренев А. Отзыв о Школе Г. Прокоповича / А. Коренев // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. – С. 439-442.
- 118.Коренев А. Улучшение в сельском хозяйстве, сделанное в следствии чтения земельного журнала. О заведении пчеловодства по методу Господина Прокоповича. Письмо к редактору журнала, 1 ноября 1832 г. / А. Коренев // Земледельческий журнал. - 1833. - № 10. – С. 258-268.
- 119.Корж В. Вулик Прокоповича: результати пошуку / В. Корж // Бджолярський круг. – 2011. -№ 2. – 46-50.
- 120.Корженевский П. Рассказ о рациональном пчеловодстве: пособие при практических занятиях / П. Корженевский ; под ред. П. И. Алексеева. - К., 1884. - 81с.
- 121.Корчемний А. Видатний історик вітчизняного бджільництва [Олександр Іванович Покорський-Жоравко] / А. Корчемний // Український пасічник. – 2004. - № 6. – С. 32-35.
- 122.Красноперова С. К. Про пчел, их жилища и уход за ними: по правилам пчеловодной науки / С. К. Красноперова. – 4-е. изд.- М., 1898. – 94 с.
- 123.Крат Є. Таємниці літературної спадщини / Є. Крат // Пасіка. – 1995. - № 9. – С. 26.
- 124.Краузе В. Руководство к теоретическому и практическому пчеловодству / В. Краузе. – М. : Изд. книгопродавца А. И. Глазунова. - 1860. – 407 с.
- 125.Кузьмено Л. Праправнучка П. І. Прокоповича живе в Чернігові / Л. Кузьменко // Деснянська правда. – 1995. - 20 трав. – С. 4.
- 126.Курочкин А. Я. Исторический очерк пчеловодства с биографиями знаменитых деятелей по пчеловодству / А. Я. Курочкин. – М., 1991. – 116 с.

127. Кушнір С. Закохався у бджіл раз і назавжди / С. Кушнір // Обрій. – 2005. - № 32. – С. 12-13.
128. Лазаревський А. Лазаревський завод воскових свечей гетьмана Разумовського: очерки, заметки и документи по истории Малороссии / А. Лазаревський. – К., 1895. – С. 11.
129. Лазаревський А. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревський. – К., 1893. – Т. 2. – С. 260.
130. Лангстрот Л. А. Пчела и улей / Л. А. Лангстрот ; пер. на фр. Шарлом Даданом. – СПб., 1892. - 481 с.
131. Левицький К. Пчеловодство: свод сведений о жизни и природе пчел в применении к потребностям пчеловодов или руководство к толковому ведению пасеки в рамочных ульях варшавских / К. Левицкий; пер. И. В. Любарского. – Варшава : Типография С. Орильбранда, 1888. – 199 с.
132. Линюк Т. «Вся жизнь, вся наблюдательность...» / Т. Линюк // Рабочая газета. - 1971. - № 191.- С. 4.
133. Луців О. Петро Прокопович – засновник першої української національної школи бджолярів / О. Луців // Український пасічник. – 1995. - № 6. - С. 14-15.
134. Лобашев М. Е. Очерки по истории русского животноводства / М. Е. Лобашев. – М. : Академия наук СССР, 1954. – 344.
135. Людина, яка випередила свій час // Пасіка. – 2010. №7. – С.2-8.
136. Лялин П. Личное обозрение школы пчеловодства, открытой господином Прокоповичем и несколько мыслей о самом пчеловодстве / П. Лялин // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 425-446.
137. Макаровский Ф. Пчела в Библии / Ф.Макаровский // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – Т. 2. – СПб., 1880. – С. 478-479.
138. Марченко П. Нашадки Прокоповича / П. Марченко // Сільські обрії. - 1990. - № 12. – С. 10-11.
139. Маслов С. О. Некролог П. И. Прокоповича / С. О. Маслов // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. – 1850. - № 5. – С. 133-148.
140. Маслов С. О. О всенародном распространении грамоты в России на христианско-нравственном основании / С. О. Маслов.–М., 1859.–С. 23.
141. Маслов С. О. О пользе нравственного воспитания в Школе Пчеловодства / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. – 1835. - № 2. – С. 281-292.
142. Маслов С. О. О школе пчеловодства / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. - 1833. - № 3. – С. 462.

143. Маслов С. О. Об объявлении благодарности от общества: отчет Императорского Московского Общества сельского хозяйства за 1839 год / С. О. Маслов // Земледельческий журнал. - 1840. - № 3. - С. 24.
144. Материалы для истории научной и прикладной деятельности в России по зоологии соприкасающимся с нею отраслям знания преимущественно за последние тридцатипятилетие (1850-1888) / сост. А. Богданов. - М. : Типолитография И. Н. Кушнарева, 1891. - Т. 3. - С. 37-40.
145. Матівос Ю. Армія втратила офіцера – світ надбав бджоляра / Ю. Матівос // Голос України. - 2004. - 14 липня. - С. 7.
146. Мовна У. Бджільництво княжої доби / У. Мовна // Український пасічник. - 2008. - № 11. - С. 38-41.
147. Мовна У. Львівський часопис про винахід П. І. Прокоповича / У. Мовна // Український пасічник. - 2003. - № 2. - С. 43-44.
148. Москалев И. В музеях на родине Прокоповича / И. Москалев // Пчеловодство. - 1964. - № 1. - С. 1.
149. Муквич Н. В. Законы про бджільництво / Н. В. Муквич // Пасіка. - 1996. - № 5. - С. 26.
150. Наблюдения над посевом Небесного ячменя Бухарской пшеницы и дикорастущей гречки [П.И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1832. - № 5. - С. 99-102.
151. Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2-х т. - К. : Євроіміжд. - Т. 2. - 896 с.
152. Народные заклинания над пчелами, две рукописи XVIII века о пчеловодстве, с примечаниями и замечанием Биленького Т. - Каменец-Подольский, 1880. - 67с.
153. Некрасов В. Ю. Пчелы в Киевской Руси / В. Ю. Некрасов // Пчеловодство. - 1980. - № 5. - С. 31-32.
154. Некрасов В. Ю. С. П. Великдан. Из истории пчеловодства / В. Ю. Некрасов // Пчеловодство. - 1955. - № 1. - С. 50.
155. Нестерводский В. Пчеловодство / В. Нестерводский. - Х. : Соц., 1919. - 80 с.
156. Нуждин А. С. Основы пчеловодства: учеб. пособие / А. С. Нуждин, В. П. Виноградов. - М. : Колос, 1982. - 267 с.
157. О бесколесном плужке Г. Прокоповича / [П.И. Прокопович] // Листки Общества сельского хозяйства Южной России. - 1837. - № 5. - С. 273-274.
158. О действиях Школы Пчеловодства, учрежденной близ Батурина, Г. Прокоповича / [П.И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1829. - № 25. - С. 84-93.
159. О заведении винограда : уроки, составляемые Г. Прокоповичем для его учеников/ [П.И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1835. - № 1 - С. 127-144.

160. О заведении пчеловодства по методу Господина Прокоповича. Письмо к редактору журнала Тверского помещика Алексея Коренева, 1 ноября 1832 г. // Земледельческий журнал. – 1833. - № 10. – С. 258-268.
161. О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы пчеловодства Великдана, бывшей школы Прокоповича в Конотопском уезде // Журнал очередного Черниговского Губернского земского собрания. - 1874. - С. 233-237.
162. О Пальчиковском хуторе, где школа Пчеловодства впредь будет иметь свое пребывание / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1831. - № 3. – С. 413-437.
163. О Почепском пчеловодстве. Письмо Г. Гржемайлы к Господину Прокоповичу // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 418-424.
164. О праздновании школою пчеловодства юбилея 25-летнего своего существования // Черниговские губернские ведомости. - 1854. - № 3. – С. 21.
165. Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1828. - № 24. – С. 389-412.
166. Об учениках Башкирах в Школе Пчеловодства Господина Прокоповича // Земледельческий журнал. – 1838. - № 3. – С. 477-478.
167. Об учреждении близ Батурина школы пчеловодства, с условиями, на каких будут принимаемы в оную ученики // Земледельческий журнал. - 1828. - № 22. – С. 165-178.
168. Обзорение политических действий в пчеловодстве, из сочинения Г. Прокоповича о пчелах [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1832. - № 6. – С. 289-310.
169. Обзорение политических действий пчеловодства Г. Прокоповича // Земледельческий журнал. – 1832. - № 7. – С. 493-520.
170. Описание естественного хода пчеловодства и бывших в нем произшествий и приключений от погод и угодьев и искусственных всположений, поданных оному в 1829 года его же // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 370-397.
171. Описание упражнений учеников школы пчеловодства в 1829 г. // Земледельческий журнал. - 1829. – № 27. – С. 355-369.
172. Опыты размножения одного семейства пчел, давшего в 1828 году значительный сбор меда и наблюдения над плодovitостью пчелиной матки. Г. Прокоповича // Земледельческий журнал. – 1828. - № 24. – С. 435-447.
173. Остен-Сакен Д. Е. Записки, относящиеся к школе пчеловодства господина Великдана / Д. Е. Остен-Сакен // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. - 1863. – С. 302-303.

- 174.Остен-Сакен Д. Е. Пчеловодство в с. Пальчиках / Д. Е. Остен-Сакен // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России.- 1862.- № 1. - С. 489-502.
- 175.Отзыв о школе пчеловодства Господина Прокоповича Господина Глинки // Земледельческий журнал. - 1835. - № 1. – С. 156-158.
- 176.Отзыв о школе пчеловодства Господина Прокоповича Господина Коренева // Земледельческий журнал. - 1836. - № 6. - С. 439-442.
- 177.Отзыв о школе пчеловодства, присланный в Императорское Московское общество сельского хозяйства от Помещика Екатаренославской Губернии, Верхнеднепровского уезда, Майора и кавалера Вишневенского // Земледельческий журнал. - 1833. – № 3. - С. 446-450.
- 178.Отзыв о школе Пчеловодства, учрежденной Г. Прокоповичем Князя В. П. Волконского // Земледельческий журнал. - 1833. – № 5. – С. 761-765.
- 179.Отзывы графа К. И. Гудовича и Действительного члена Общества А. С. Кайсарова о Школе пчеловодства Г. Прокоповича // Земледельческий журнал. -1830. - № 29. – С. 377-378.
- 180.Отчет в действиях школы пчеловодства, учрежденной близ Батурина Г. Прокоповичем / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 249.
- 181.Отчет за 1830 г. по Школе пчеловодства Г. Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал.-1830. – № 30. – С. 515-545.
- 182.Отчет о состоянии и действии Школы пчеловодства Г. Прокоповича в 1852 году / [С. П. Великдан] // Черниговские губернские ведомости. – 1853. - № 15/16. – С. 5.
- 183.Отчет о состоянии Школы пчеловодства Г. Прокоповича в 1851 году / [С. П. Великдан] // Черниговские губернские Ведомости. – 1852. - № 22/23. – С. 12.
- 184.Отчет по пчеловодству Действительного Члена П. И. Прокоповича за 1837 год / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1838. – № 31. - С. 71-108.
- 185.О Школе пчеловодства в Черниговской губернии // Журнал Министерства внутренних дел. - 1831. – Кн. 1. - С. 157-163.
- 186.О Школе пчеловодства: отзыв Действительного Члена Поздюнина // Земледельческий журнал. - 1834. - № 5. - С. 779-782.
- 187.Первое собрание Русского общества Пчеловодства 9 ноября 1891 года: стенографический отчет / под ред. С. Порон-Глазенала. – СПб. : Русское Общ-во Пчеловодства. - 24 с.

- 188.Переписка П.И. Прокоповича // Пчеловодство. – 1950 . - № 3. – С.29.
- 189.П. І. Прокопович у музеях України // Український пасічник. – 1995. - № 6. –С. 13-14.
- 190.Плющинский В. О. Кто был первым изобретателем рамочного улья : доклад на III съезде Всеславянского пчеловодного общества / В. О. Плющинский // Пчела. – 1913. - № 1. – С. 7-15.
- 191.Подгорский Я. Петр Иванович Прокопович / Я. Подгорский // Пчела. – 1913. - № 1. – С. 6-7.
- 192.Подольак М. 160-літній ювілей засновника першої української господарської школи Петра Прокоповича / М. Подольак // Сільський господар. – Л., 1935. – С. 198.
- 193.Покорский-Жоравко А. И. Биографический очерк П. И. Прокоповича / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1876. - Т. 11. - С. 431-434.
- 194.Покорский-Жоравко А.И. Заметки на заграничные заметки / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества, 1874. - С. 197.
- 195.Покорский-Жоравко А. И. Краткие замечания по пчеловодству / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1876. - Т. 3. – С. 76-78.
- 196.Покорский-Жоравко А.И. О гнильце / А.И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1874. – Т. 2. - С. 95-100.
- 197.Покорский-Жоравко А.И. О пчеловодстве в мелких хозяйствах / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1874. – Т. 1. - С. 197-213.
- 198.Покорский-Жоравко А. И. Очерк исторического обзора развития пчеловодства в России / А. И. Покорский-Жоравко.–СПб., 1843.-72 с.
- 199.Покорский-Жоравко А. И. Пчелы, о том, как они живут, как размножать и как от них получать пользу / А. И. Покорский-Жоравко. –Спб., 1868. – 65 с.
- 200.Покорский-Жоравко А. И. Случай странной болезни пчел, замеченной А. И. Покорским-Жоравко и названной им пчелиной холерой / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – 1876. – Т. 3. - С. 79-83.
- 201.Покорский-Жоравко А. И. Употребление пчелиного клея (узы) / А. И. Покорский-Жоравко // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1876. - Т. 2. – С. 239-243.
- 202.Политические действия при управлении пчелиным заводом в 1829 году / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1829. - № 27. – С. 398-417.

203. Политическое действие по пчеловодству : окончание отчета Г. Прокоповича о Школе пчеловодства за 1830 год / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1831. - № 3. – С. 395-412.
204. Поліщук В. П. Бджільництво / В. П. Поліщук. – Львів : Редакція журналу «Український пасічник». – 296 с.
205. Половнікова С. Все життя, всі думи / С. Половнікова // Деснянська правда. – 1975. - 9 липня. - С. 3.
206. Половнікова С. Всесвітньовідомий бджоляр / С. Половнікова // Чернігівщина inkognito. – Чернігів, 2004. - С. 284-287.
207. Половнікова С. Всесвітньовідомий бджоляр (до 220-річчя з дня народження П. І. Прокоповича / С. Половнікова // Сіверянський літопис. - 1995. - № 4. – С. 87-89.
208. Половнікова С. Я проник у таємниці роду бджолиного найдалі за всіх моїх попередників (до 220-річчя від дня народження П. І. Прокоповича / С. Половнікова // Деснянська правда. - 1995. - № 79. – С. 3.
209. Полтев В. И. Прокопович – исследователь болезней пчел / В. И. Полтев // Пчеловодство. - 1964. - № 1. – С. 7.
210. Попов В. П. Летопись русского пчеловодства (с 912 до 1912 г.). – Пенза, 1913. – 106 с.
211. Потехин Л. А. Учебник пчеловодства : составлено по поручению Пчеловодной Комиссии при Императорском Вольном Экономическом обществе / Л. А. Потехин. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1893. – 144 с.
212. Правила и программа для школы Прокоповича в с. Пальчихах, Конотопского уезда, Черниговской губернии / [С. П. Великдан] // Земледельческая газета. - 1878. - № 6. - С. 81.
213. Про заснування школи бджільництва П. І. Прокоповича у 1828 році // Пасіка. – 2005. - № 11. – С. 18-20.
214. Продолжение отчета за 1830 г. Господина Прокоповича. Естественный уход пчеловодства. Состояние пчелиного завода. Зима / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1832.
253. Прокопович Петро Іванович (1775-1850) Засновник вітчизняної науки про бджільництво // Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки. – К., 2004. – С. 22.
254. Проход І. А. Протигнильцевий метод П. І. Прокоповича / І. А. Прохода // Пасіка. – 2005. - № 7. – С. 12-14.
255. Пчеловодство: об опыте известных пчеловодов мира. – Минск : ООО «СЛК», 1997. - 448 с.

- 256.Разбор «Отчета о состоянии школы Прокоповича в 1871 году» // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1874. - Т. 1. - С. 69-80.
- 257.Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 21.
- 258.Рассказы о рациональном пчеловодстве : пособие при практических занятиях / под ред. П. П. Алексеева. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1884. – 81 с.
- 259.Ризниченко В. Прокопович П. И. (страничка из истории отечественного пчеловодства) / В. Ризниченко // Черниговская земская неделя. - 1914. - № 46. – С.8.
- 260.Різниченко В. Батуринське пасічництво (сторінка з історії українського пасічництва) / В. Різниченко. – К. - 16 с.
- 261.Різниченко В. До вшанування пам'яті П. І. Прокоповича / В. Різниченко // Українське пасічництво. – 1917. - № 14. – С. 56-58.
- 262.Різниченко В. Допоки бринить бджола / В. Різниченко // Сільські вісті. - 1991. - № 10 (15 січня). - С. 2.
- 263.Різниченко В. С. Великдан 3 нагоди сторіччя з часу його народження 1819-1919 р.р. Сторінка з історії українського пасічництва / В. Різниченко. – К., 1925. – 14 с.
- 264.Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150 річчя з часу народження) / В. Різниченко. – К: Друкарня південно-Західних залізниць. – 1926. – 16 с.
- 265.Різниченко В. Петро Прокопович - батько українського раціонального бджільництва / В. Різниченко // Земляки, достопам'ятні уродженці землі Конотопської. – К., 1916. – С. 2.
- 266.Різниченко В. Степан Пономарьов / В. Різниченко // Пасічник. – 1928. - № 9. – С. 280-283.
- 267.Різниченко В. Степан Пономарьов / В.Різниченко // Пасічник . – 1928. - № 10. – С. 313-315.
- 268.Різниченко В. Степан Пономарьов / В. Різниченко // Пасічник. – 1928. - № 11. – С. 340-348.
- 269.Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826-1926) / В. Різниченко. – К., 1926. - 31 с.
- 270.Різниченко В. Як погинула пасіка Прокоповича / В. Різниченко. – Конотоп, 1920 : Друкарня Південно-Західної Залізничі ім. Леніна. –15 с.
- 271.Родионов В. В. Новокорпусный улей и методы пчеловодения / В. В. Родионов, И. А. Шабаршов. - 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Колос, 1965. – 158 с.
- 272.Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестник научно-исследовательского ин-та пчеловодства. – Рязань, 1972. – № 21. – 109 с.

- 273.Розов С. А. Первая школа пчеловодства в России / С. А. Розов // Пчеловодство. – 1958. - № 9. – С. 54-57.
- 274.Розов С. А. Прокопович – исследователь медоносной флоры / С. А. Розов // Пчеловодство. – 1964. - № 1. – С.21-22.
- 275.Розов С. А. Прокопович – первый исследователь и организатор кормовой базы / С. А. Розов // Пчеловодство. – 1950. - № 3. – С. 20-23.
- 276.Ромакіна М. Медами хрещений. Скарби рідного краю / М. Ромакіна // Сільські вісті. - 1989. - № 127 (2 черв.). – С. 4.
- 277.Ромакіна М. Перша бджолярська школа / М. Ромакіна // Урядовий кур'єр. -1998. - 31 жовтня. – С. 16.
- 278.Ромакіна М. Професор «медової» школи: з історії славного роду // М. Ромакіна // Деснянська правда. - 1998. - № 178. - С. 4.
- 279.Рудка Б. Рамковий вулик Прокоповича (До 180-и річчя винаходу П. І. Прокоповичем першого у світі рамкового вулика 1814-1994 рр. / Б. Рудка // Український пасічник. - 1994. - № 8. - С. 2-4.
- 280.Рудка Б. В. Втулковий вулик П. І. Прокоповича та його різновиди / Б. В. Рудка // Український пасічник. – 1995. - № 6. – С. 22-24.
- 281.Рудка Б. В. Петро Іванович Прокопович чи Роже Делон? / Б. В. Рудка // Пасіка. – 1997. - № 8. – С. 26-27.
- 282.Рудка Б. В. Тож, не забуваймо П. І. Прокоповича / Б. В. Рудка // Пасіка. –1997. - № 8. – С. 26-27.
- 283.Рудка Б. Школі бджільництва П. І. Прокоповича – 170 років / Б. Рудка // Український пасічник. – 1998. - № 11. – С. 28-29.
- 284.Русские биографические и биобиблиографические словари / под ред. И. М. Кауфмана.– М., 1955. – 748 с.
- 285.Русский биографический словарь: изд. Императорского Русского исторического общества у 25 т. – Т. 15. – М. – СПб., 1896-1918. – Т. 15. – 450 с.
- 286.Русский биографический словарь, издан под наблюдением председателя Императорского Руского Исторического общества А. А. Половцева. – СПб. : Типография императорской академии наук, 1910. – 560 с.
- 287.Рябенко І. Чарівник крилатого царства / І. Рябенко // Радянський прапор. – 1975. - № 112 (9 липня). – С. 4.
- 288.Свидетельство (копия) школы пчеловодства Малороссийской Черниговской губернии Конотопского повета у состоящей в селе Пальчики // Земледельческий журнал. - 1833. - № 3. – С. 451-459.

- 290.Селиванов А. О. Пасеки при сельскохозяйственных фермах / А. О.Селиванов // Вестник русского общества пчеловодства. - 1896. - № 1. - С. 397- 400.
- 291.Селиванов А. Ф. Исторический очерк развития пчеловодства в России / А. Ф. Селиванов. – СПб., 1896 . – С. 39-43.
- 292.Селицкий А. В. Выдающийся пчеловод-практик / А. В. Селицкий // Пчеловодство. – 1990. - № 7. – С. 41-43.
- 293.Сельскохозяйственная энциклопедия. – 4-е изд., пер. и доп. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – 1119 с.
- 294.Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С. Сенюк // Архіви України. - 1969. - № 6. – С. 67.
- 295.Семенов В. Материалы к литературной истории русских пчел / В. Семенов. - М., 1895. – 76 с.
- 296.Семенюк О. Пам'ять жива: 225-ій роковині з дня народження Петра Івановича Прокоповича присвячується / О. Семенюк // Голос Присеймів'я. – 2000. - № 15. - С. 4.
- 297.Сенюк С. Петро Прокопович (29.06.1775-22.03.1850) / С. Сенюк // Український пасічник. – 1995. - № 6. – С. 2-5.
- 298.Сергієнко О. Г. Нариси історії бджільництва на Слобожанщині / О. Г. Сергієнко. – Х., 2007. – 111 с.
- 299.Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович / В. Скуртівський // Берегиня. – 1997. - №3/4. - С. 72-94.
- 300.Скуратівський В. Історія вулика / В. Скуратівський // Ленінська правда. – 1985. - № 113. – С. 86-87.
- 301.Скуратівський В. Кухоль меду / В. Скуратівський. – Львів, 2000.- 205 с.
- 302.Скуратівський В. Пасічник Прокопович: цікаво знати / В. Скуратівський // Радянська Україна. – 1983. - № 117. – С. 4.
- 303.Скуратівський В. Петро Прокопович та його «бджолине дітище» / В. Скуратівський. – 2000. - № 3. – С. 2-4.
- 304.Словарь-справочник пчеловода. – М. : Гос. изд-во с-х. литературы, 1955. – 417 с.
- 305.Слюсарів С. С. Бджолярська школа Петра Прокоповича / С. С. Слюсарів, М. Гурець // Матеріали наук.-практ. конф. «Видатні діячі Батуринського краю, присвяч. 230-й річниці з дня народження П. І. Прокоповича. – Ніжин, 2005. – С. 9.
- 306.Сов'як П. Українська пасічницька література від її становлення до початку Першої світової війни / П. Сов'як // Український пасічник. – 2004. - № 1. – С. 41-43.
- 307.Спиридонов Ф. З минулого. Мед П. І. Прокоповича / Ф. Спиридонов // Деснянська правда. - 1967. - 17 грудня. – С.4.

- 308.Список русских пчеловодов // Труды Императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1874. - Т. 1. - С. 91-99.
- 309.Статьи по пчеловодству П. И. Прокоповича // Пчеловодное дело. – 1925. - № 3. - С. 86-87.
- 310.Степовик О. Оповідання про комах: яка від них користь або шкода в господарстві / О. Степовик. – К., 1882. - 252 с.
- 311.Табусин Т. Опыт руководства к пасечному хазяйству в современном его восприятии / Т. Табусин. – К. : Типография Императорского ун-та Святого Владимира, 1875. – 144 с.
- 312.Табусин Т. По поводу 50-летнего юбилея школы пчеловодства Прокоповича (1828-1878) / Т. Табусин // Труды Императорского Вольного экономического общества, 1878. - Ч. 1, Вып. 4. - С. 437.
- 313.Такий В. Т. Г. Шевченко і П. І. Прокопович / В. Такий // Пасіка. – 2005. - № 8. – С. 21.
- 314.Ткачук М. Бджільницька Мекка / М. Ткачук // Україна молода. – 2011. - 28 квітня. – С. 8-9.
- 315.Токмаков И. Краткий обзор материалов по истории пчеловодства по документам московских Архивов, с применением литературы по пчеловодству с 1741-1888 год / И. Токмаков. – М., 1889. - 21 с.
- 316.Увіковічення пам'яті П. І. Прокоповича // Українське пасічництво. – 1918. - № 7. – С. 81.
- 317.Украинская советская энциклопедия. – К. : Глав. ред. «Украинской советской энциклопедии», 1983. – Т. 9. - 566 с.
- 318.Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. - К. : Гол. ред. «Української радянської енциклопедії», 1987. – Т. 9. - 558 с.
- 319.Український радянський енциклопедичний словник : в 3-х т. – Т. 3. – К. : Голов. ред. «Української радянської енциклопедії», 1987. – 734 с.
- 320.Уроки, преподаваемые в Школе Пчеловодства Господина Действительного Члена Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1829. - № 26. – С. 247-274.
- 321.Уроки, преподаваемые в Школе Пчеловодства Господина Прокоповича / [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. - 1835. - № 2. – С. 259-280.
- 322.УСЕ Універсальний словник-енциклопедія. – К. : Вид-во «Ірина», 1999. – 1550 с.
- 323.Условия, на которых принимаются ученики в школу пчеловодству/ [П. И. Прокопович] // Земледельческий журнал. – 1836. - № 6. - С. 406-408.

324. Успенский А. И. Пчеловодство для школ и народа чисто практическое упрощенное и удешевленное / А. И. Успенский. – 5-е изд. - Тула, 1897.
325. Федоренко С. Знаний бджоляр України / С. Федоренко // Пропозиція. - 2005. - № 5. – С. 34.
326. Федосов Н. Улей Прокоповича / Н. Федосов // Пчеловодство. – 1964. – № 1. - С. 10-15.
327. Хмара П. Я. Прокопович лікував бджіл без медикаментів / П. Я. Хмара // Пасіка. – 2000. - № 7/8. – С. 5.
328. Хомяков Д. Памяти П. И. Прокоповича / Д. Хомяков // Пасіка. - 1975. – № 7. – С. 17
332. Черемис В. І солод меду і гіркота жала / В. Черемис // Літературна Україна. – 1998. – 15 січня. – С. 7.
333. Шабаршов І. А. Русское пчеловодство / І. А. Шабаршов. - М. : Агропромиздат, 1990. – 511 с.
334. Шабаршов И. Ученые пчеловоды России / И. Шабаршов. – М. : Агропромиздат, 1986. – 302 с.
335. Шавров І. С. Указатель статей по пчеловодству с 1741 по 1890 год. : Приложение к журналу «Русский пчеловодный листок» / Императорское Вольное Экономическое общество. – СПб., 1890. – 96 с.
336. Шевченко Т.Г. Близнецы // Тарас Шевченко. Усі твори в одному томі. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – 824.
337. Шевченко Т.Г. Повести / Вступ стаття Ю.А. Ивакина; Прим. В.С.Бородина; Ил. на переплете и фронтитуле худож. В.В. Василенко. – К.: Дніпро, 1986. – 455 с.
336. Ширах Н. Саксонский содержатель пчел, или ясное и основательное наставление к размножению пчел / Н. Ширах ; пер. А. Каверзнева. – СПб., 1775. – 338 с.
337. Школа пчеловождения, или практическое руководство к изучению жизни пчел и правильному рациональному уходу за ними П. И. Прокоповича: необходимая библиографическая заметка по поводу книги // Труды Императорского Вольного Экономического общества. - 1874. - Т. 1. – С. 63.
338. Шпак В. Славний пасічник землі української / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2005, 20 серпня. - С. 10.
339. Экстраординарное собрание Императорского Московского общества сельского хозяйства, бывшее 12 октября 1835 г. // Земледельческий журнал. - 1835. - № 5 (15). – С. 738-752.
340. Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Типолитограф. И. А. Эфрона, 1898. – Т. 25. – 438 с.

- 341.Юрченко Т. Держон, Лангстрот чи Прокопович / Т. Юрченко // Пасіка. – 1929. – № 2. – С. 54-59.
- 342.Юрченко Т. Держон, Лангстрот чи Прокопович / Т. Юрченко // Пасіка. – 1929. – № 3. – С. 89-93.
- 343.Юрченко Т. Держон, Лангстрот чи Прокопович / Т. Юрченко // Пасіка. – 1929. – № 4. – С. 116-121.
- 344.Юрченко Т. Держон, Лангстрот чи Прокопович / Т. Юрченко // Пасіка. – 1929. – № 5. – С. 148 Вольного -153.
- 345.Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Т. Юрченкою. – Прилуки, 1926. - 44 с.
- 346.Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. - № 9. – С. 274-276.
- 347.Юрченко Т. Петро Прокопович як громадянин / Т. Юрченко // Пасічник. – 1928. - № 11. – С. 346-348.
- 348.Юшков А. Новейшая пасечная практика / А. Юшков // Труды Императорского Экономического общества. – 1876. - Т. 1. - С. 472- 477.
- 349.Юшков А. Священное Малороссийское дупляночное пчеловодство. Новейшая пасечная практика медового хазяйства / А. Юшков. – 2-е изд. – Х. : Тип. М. Зильберберга, 1877. – 140 с.
- 350.Яременко М. Перша школа бджільництва / М. Яременко // Радянське Село. - 1975. - № 20. – С. 4.

ЗМІСТ

Від наукового редактора.....	4
Передмова авторки.....	5

Частина I. ВСТУПНА

1.1. Історіографія проблеми: хто, коли досліджував життєпис та творчу спадщину П.І. Прокоповича.....	11
1.2. На яких матеріалах, у тому числі архівних, написана книга або джерельна база дослідження.....	28

Частина II. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ П.І. ПРОКОПОВИЧА

2.1 Життєвий шлях вченого.....	40
2.2 Формування наукових поглядів вченого.....	60
2.3 Тарас Шевченко і Петро Прокопович: духовні паралелі.....	73

Частина III. ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ П.І. ПРОКОПОВИЧА

3.1 Винахід рамкового вулика.....	81
3.2 Вивчення медоносної флори.....	91
3.3 Засоби боротьби з інфекційною хворобою бджіл – гнильцем.....	98
3.4 Зимівля бджіл за методами П.І. Прокоповича.....	105
3.5 Вчення про бджолині матки.....	109

Частина IV. ОСВІТЯНСЬКА І ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ПРОКОПОВИЧА

4.1 Організація підготовки фахівців для бджільницької галузі.....	118
4.2 Дослідницька діяльність у школі бджільництва П.І. Прокоповича.....	131
4.3 Наукова школа П.І. Прокоповича.....	140
4.4 Просвітницька діяльність П.І. Прокоповича.....	153

4.5 Визнання творчої спадщини П.І. Прокоповича, як національного надбання.....	164
--	-----

ЧАСТИНА V. ЗАКЛЮЧНА. ДОДАТКИ

Замість висновків. Післямова.....	168
-----------------------------------	-----

Додатки

Основні дати життя та діяльності Петра Івановича Прокоповича.....	171
---	-----

Напрями творчої діяльності П.І. Прокоповича.....	174
--	-----

Бібліографія. Наукові праці П.І. Прокоповича, опубліковані з 1827 р. по 1854 р.....	202
Архівні неопубліковані матеріали.....	205
Література.....	209